

ПБб 430/
172

172 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 172

Ст. В. Живадиновић

ДО

ПОСЛЕДЊЕГ ДАХА

6

ID=9921799

756 430 / 172

УНИВ. БИБЛИОТЕКА

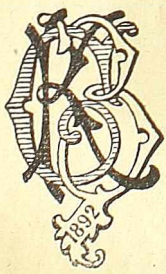
И Б 45437.12

СКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXVI Бр. 172.

ДО ПОСЛЕДЊЕГ ДАХА

РОМАН

СТ. В. ЖИВАДИНОВИЋА

БЕГРАД

ШТАМПАРИЈА „РОДОЉУБ“ А. Д. КНЕЗ-МИХАИЛОВА УЛИЦА БРОЈ 3.

1923.

Ово пишем док се око мене гаси лагано светлост дана. У болници влада страшна тишина као у гробљу пред залазак сунчев. Кроз отворен прозор допире до мене фијук сирена у пристаништу, који се дивље проноси кроз долину, и затим онај неодређени шум велике вароши, који као да долази из далека.

Умире дан. Пада тиха полутама и обавија Тулон. Мој поглед лута заморено више града, који ми једним суровим махом распршта све снове, подсмехну се грубо мојим патњама и на чело ми утисну неизгладљиви печат бола. Осећам како ме нестаје полагано: снага ме издаје неумољивом упорношћу свакога дана, а глава пала на прса...

Испуњен горчином, гледам на морске обале оивичене густим редовима зимзелена на чијим се врховима одмарају последњи сунчеви зраци. Како је лепа та нема драж крајева обасјаних сјајем на умору, и како чудно одудара од долине где влада мрка вечерња светлост која се гаси! Ратни бродови, укотвљени у пристаништу, са својим напереним топовима, носе на себи свечани и срдити израз снаге на одмору, те опомињу да ће проћи неосетно ноћ, и да ће сутра прострујати живот новом снагом за све оне који су јаки да га разумеју и поднесу.

Бити јак! Ја то никад нисам био! Бити јак значи вратити се у првобитну саможивост човека, па ићи истурених прсију, напрегнутих мишица, и обарати слабе које је судбина ставила на исту стазу са вама.

Покушао сам да то будем, да владам гласом, покретима и очима. Успевао сам брзо. Неколико тре-

нутака господарио сам собом и давао својим речима убедљивост какву сам желео. Осетио бих одмах како дршће душа у моје жртве, али бих се згадио од мах на себе самога, и у накнаду давао оно што ми је најдраже: најприснији део себе.

Бити јак! Ја се подсмевам томе! Гледајући чудну мешавину вечерње светлости, упоређујем себе са долином у којој влада мрак, док врхови планина, позлаћени сунцем, означају својом окрвављеном светлошћу сву неизмерност простора, који ће за кратко време обгрлити мој дух, сада сужен и мучен у бедном телу са отеченим ногама. Ја се радујем томе. Винућу се свом силином кроз етар, кроз бескрај васионе, у којој ће се мој живот на земљи чинити као хиљадити део секунде. Како ћу се слатко насмејати свима патњама на земљи! Како ће ми бити смешна људска сићушност, њихови болови, радости и наде! Бити јак! Ја ћу то бити тамо, и не жалим што сам данас слаб!

Ипак, још није дошао свршетак живота, чији се последњи одсеви гасе у мени. Сутра ће поново заиграти мистрал кроз насмејану Провансу. Заошинуће се бесно китњасте врхови јужњачког растиња и тихих маслина, чије лишће даје одблесак сребра зеленилу. Закричаће весело у ваздуху галебови; пратиће их разуздана вика морнара и песма рибара. Проћиће рано у јутру испод мога прозора поворке радника и радница журећи на посао, и њихов смех врећаће као и увек моје ухо. Живео сам њиховим животом готово две године, па их зато гледам сваког вечера очима замагљеним од суза немоћи. Они пролазе хитно, и њихове загрљене прилике дирају ме болно: сетим се да ми је забрањено волети, јер сам много волео и много патио. Увече они прођу, уморни и прљави од рада, али припијени једно уз друго. Како су срећни: мисле на собицу која их чежљиво мами кроз полутаму и гони сан на очи!

Изнемогао сам под узбуђењима која се понављају свакога дана са неумољивом тачношћу. И док напољу влада празнина и мрак као у мојој ду-

ши, ја навлачим завесе и, тешко крећући отеченим удовима, лежем у постељу.

Нашто мислити на живот, коме више не припадам? Свестан сам да сам осуђен, и да је смрт отпочела на мени свој ужасни посао уништења. О томе сведочи изнемогло тело, које ме вуче некуда, у бездан, затим лекарске походе, лекови, болница, у којој се налазим, и болећиво поступање свих око мене.

Не знам да ли ме они жале. Бедници, боје се смрти, јер сувише воле живот! Ја се ње не бојим; она ми неће доћи као страшило искежених зуба, нити са косом у руци. Сав страх од ње ишчезао је пред помишљу да ће се ускоро подигнути са ње вео који је скрива са мога погледа. Она је ту. Чини ми се да видим њено знамење у сваком куту собе. Очекујем је са поверењем, пошто знам да припадам прошлости, и да је између мене и живота постављена велика и невидљива препрека, којој не могу одредити границе, мада је носим дубоко утиснуту у души.

Потпуно сам. Никакав жагор у болници не ремети мој мир, у коме нема ничега земаљског. То је тренутак када се у мени кидају сви утисци спољнега живота, и кад неограничено завладам у невидљивом царству духова.

Они пролазе поред мене један по један. Ја им постављам питања, нагоним их да се смеју, да плачу, да се радују, и њихов глас без звука продире глухо кроз мој слух. Изазивам полако успомене, оживљавам људе, догађаје, времена. Промичу крај мене крајеви и сенке, и од моје воље зависи да ли ћу их зауставити, или им допустити да прођу. Ја волим тај свет духова, то царство маште и немогућнога. Моја љубав према њима објашњава се осећањем да ћу ускоро бити њихов. Док се то не деси, ја им заповедам као деспот, неумољиво као тиран. Они се покоравају мојој вољи и пролазе понизно, оборених глава, не одупирући се. Владајући њима свом силином уобразиље, ја се осећам у своје друштву. Поред толико њих из детињства, промичу и они који жељно очекују мој долазак. Пролази

дед, намрштена лица, сведених обрва и дебелих бркова, који му дају толико израза мушке снаге и одлучности. А за њим, стидљиво, плашећи се, и исто онако како је ишла целог живота, ступа баба, са повезаним оком, благим осмејком и чудним изразом на лицу. Отац промиче ћутећи; његове црне наочари гледају страшно и шупље преда се, а испружена рука маше штапом, избегавајући судар са каквим предметом. Он износи преда ме своје изборано лице, на коме се једнога дана замрзао горак осмејак. Тик уз њега, појављивао се и брат Љуба, у белу оделу, са кратким панталоницама и марамом која га стезала око врата целог живота. И он проноси крај мене свој бол, оцртан у дубоким очима.

Те две прилике дирају ме у срце величином патње. Хтео бих да устанем, да притрчим и да им покажем колико осећам њихове муке и колико их волим, али ме везао страشان терет на ногама, те се у томе тренутку осећам као орао који је заробљен веригама, и усправљена врата и раширених крила, гледа узалуд у сунце.

Љуба! Колико успомена из детињства! Чини ми се да га још увек видим, погурена болешћу и главе боно погнуте унапред... У његовим крупним очима било је горчице својствене деци која почињу патити од колевке. На лицу му је увек лебдео тужан осмејак, а изболоване црте имале су озбиљан и мисаони израз, појачаван борама на челу и једном горко повученом цртом око усана. Он није знао за радости, нити се икад заруменео пред изненађењем. Његове очи, у којима је било толико израза и дубине, гледале су разочарано око себе и носиле у погледу очајну равнодушност морнара, који је бацно весла у море, па лута пучином, гоњен страшним дудукањем ветра.

Био сам мали, кад је умро. Сећам се како је једнога вечера дотрчао момак из дућана и хитно одзвао бабу да иде стричевој кући. Запазио сам ту ноћ. Напољу је јаукао хладан јесењи ветар и титрао се опалим лишћем са османлука. Под ње-

товим дахом љушкале се тужно оголеле гране у дрвећа и, као молбено, додиривале прозорска окна. Остали су целу ноћ крај њега. У соби је владала тишина, прекидана равномерним куцањем великог зидног сата. Љуба је дисао тешко и ћутао, невољно окренут зиду. Тако је остао целе ноћи, а над њим плакале су мати и баба, предосећајући скори крај свих његових мука. У саму зору окренуо се, испружио руку, као да тражи некога, и, не отварајући очи, рекао:

— Баба Радо, баба Радо, где си?

— Ево ме, сине! — одговорила је она, сва устрептала, осећајући да се приближује тренутак смрти.

— Ходи, баба Радо... дај ми руку... лези крај мене!...

Она се приближила постељи, спустила се лагано крај њега и ухватила га за руку, која је горела последњом ватром. Он се прибијао уз њу грчевито. Очи су му биле увек затворене, као да је хтео сачувати у њима последње привиђење живота.

— Певај ми, баба! — замолио је тужно.

— Да певам?! — Тешко мени, несрећници!

— Не плачи, баба!.. Певај ми што... и ја ћу певати с тобом!

Напољу је царевала ноћ. Ветар је испуњавао својим кобним звиждуком Моравичку долину, а њих двоје певали су лабудову песму једнога детета. Јецала је напољу и јесеп. С времена на време ућутао би се ветар, нестајало је јаука, ишчезавао, као чудом, врисак заошинута дрвећа и долазила неочекивана тишина, која је тешко падала на срце. Округли сат на зиду куцао је једнолико и досадно; напољу се разлегало кукурекање петлова, који су поздрављали својом виком долазак светлости; са оближње чесме допирала је метална лупа котлова и необуздани смех слугу; кандило је догоревало пред иконом Светог Николе, а њих двоје певали су неку старинску песму. Поред његова истанчана гласа, који је више лично на јаук, дрхтао је у ва-

здуху плачан глас бабин, у коме су се осећале сузе и све узбуђење тренутка.

„Нек пролазе, остарела мајко,

„Нек пролазе. моја проћи неће!“ певали су они, ту-жећи обоје: он за животом, а она над његовим уга-шеним детињством.

— Нек пролазе!... прошапутао је боно, као хотећи да понови последњи одјек песме, који му се задржао у срцу, па, изнемогао, прислонио је главу на груди бабине, осмехнуо јој се захвално и заспао... И што није могла да учини ни наука, ни очајничка љубав мајчина, учиниле су удружене песма и смрт, скаменивши му на лицу први осме-јак тиха задовољства.

II

Тако из дана у дан живим, или боље речено, патим од успомена. Понекипут ме мисли занесу далеко у родно место. Излази ми пред очи наша кућа, над којом заштитинички шири гране стари орах, и као да чујем тајанствени шапат школских јаблана, верних другова. Преносим се тамо, и чини ми се да стојим занесено пред намрштеном и снаж-ном појавом Озрена. док ми испод ногу жубори ме-кано поточић, и чежњиво шуми стари османлук пред кућом.

Како је све то далеко! Читава вечност, растр-зана боловима душе и израђављења животом, про-шла је од онога дана, када ми је првипут забрујала у души бунтовничка симфонија кошаве, снега и по-махниталих елемената. Причали су ми да је дан мога рођења био мутан и буран, као доцније цео мој живот. Напољу је урлала мећава и снажно тресла прозоре и врата. Под леденим дахом ветра повијали су се и болно запевали витки, као поглед прави, ја-блани. Орах пред кућом пуцкао је у корену, придру-жавао се својим хуктавим кикотом општој тутњави и мумлао срдито, одупирући се кошави старачком тврдоглавошћу. Моравичка долина бректала је под јујукањем ветра. Више не стајао је Озрен и намр-

штено гледао у долину, учествујући и сам у томе циновском оркестру. Са његова врха, понета јаукањем побеснеле природе, силазила је чудна мешавина хиљаду гласова бола, плача, радости и необуздане дивље снаге.

Родио сам се лицем према планинама одевеним снегом, чија је белина сијала над мрачним јазбинама у подножју. Тога дана ми је први пут затрептала душом снажна песма природе; под њеним звуцима дршће ми и данас душа као ластина крила, мада знам да ме је она унесрећила, осудивши ме да живим само осећањем, а гушећи разум у себи.

Кажу да мој долазак на свет мал' те није стао живота моју мајку. Колико сам пута зажалио, што одмах не сврших са свима патњама под ножем лекаревим. На несрећу, до тога није дошло, и ја сам се родио.

Од тога дана узела ме је несрећа у своја наручја. Често пута ми душом засија нада да је више нећу видети, али, кад се окренем, ја је угледам за својим стопама. Уздахнем и продужим пут, а њени кораци одјекују злослутно. Једнога дана одвела ме је пред усијану пећ у соби и показала ми да треба ударити главом о њу. Послушао сам савет, расекао кожу на челу, ударио у преплашени врисак и пао, онесвешћен, на под. Она се после смејала из прикрајка, а над мојом главом, тресући се од страха, плакала је мајка.

Први догађај који сам запамтио била је нека свадба. Сећам се да сам се пробудио у једној соби, окружен бундама, зимским капутима и неким женама које су успављивале децу. Осетио сам да кућа није наша. У једном углу цикале су од смеха неке девојке, а кроз врата, која су се отварала с времена на време, допирала је вика и свирка, загушљив ваздух, пун топлоте и дима, и звук циганског баса, који је излазио негде из пода.

Затражио сам мајку. Сећам се да се нада мном нагла нека жена и покушала да ме умири, али у њој нисам могао познати насмејано

лице мајчино. Дозвали су је одмах, и знам како сам се поново успавао под мађијским миловањем њене руке, под благим пољупцима и речима, које су подрхтавале од необичне нежности. Од тога дана сећам се свега..

Ускоро после тога, мати оде у Београд на чика-Икину свадбу. Са њом оде и дед, а мене оставише бризи бабиној, и ја се разболим још истога дана. Болест је била јака и лекар, Јерменин, био је забринут. Чини ми се да га још видим онако малог, погурена, ситна мршава лица и очију јако упалих. Сећам се да је нешто радио око мене са неким направама, које су ме плашиле својим обликом и сјајем. Плакао сам, мада ме ништа није болело, и изнемоглим гласом тражио мајку.

Било је то у великој соби. Мрак је падао, и под његовим плаштом ишчезавали су предмети у одаји и напољу. Лежао сам на бабиним рукама; она ме држала и шетала полагаано по соби; глава ми је почивала клонуло на њену рамену, а у ушима брујао је тужан звук њена гласа, у коме сам осећао једва задржавани плач.

Утом се у ходнику зачуо шапат неколико гласова и пригушено јецање. Баба ме положила на креветац и журно изишла. Срце ми је куцало радошћу и надом да је то дошла мајка.

Врата се отворила, и на њима се указа мати, уплакана и несрећна! Угледао сам је, познао је, иако је била помрчина. Осмехнуо сам се, осећајући како ми се враћа живот, па је обгрлио око врата. Запитао сам је slabим али срећним гласом :

— Ах, мајко, где си тако дуго била?

Изгледао јој мој глас као прекор. Обгрлила ме свега и, положивши главу на моје узглавље, љубила ме плачући, прекоревајући себе и ужасавајући се од помисли да ме је могла изгубити. Осећала је и сама колико њено присуство утиче на мене, и како ме њена љубав враћа у живот, па ми је понављала тихо, као да ме хтела успавати звуком свога гласа:

— Слатки сине мој! Слатки сине мој!

Заспао сам на њеним рукама сном који крепи. Пробудио сам се ујутру срећнији него икад, и угледао је нагнуту надамном, лица изборана од страха и плача.

Спасла ме њена љубав, и опоравио сам се брзо и лако. Неколико дана по њеном доласку постао сам безбрижан и немиран као поветарац са Озрена. Био сам у то време весео и чист као његов дах. Мој први силазак у двориште био је поздрављен виком момака и радосним лајањем великог овчарског гарова. Слуге су ми још истог дана направили колица и точкове оковали шином са старих сандука, а баба ме узимала на крило и певала ми осећајним гласом:

„Која гора разговора нема?“

Њен глас ми је узбуђивао душу и продирао у срце својим звуком. Наслонио бих главу на њено раме, осећајући мирис њене косе, а неко топло осећање разливало ми се телом. И док је она певала ја сам гледао у замишљени врх Озрена и преживљавао све тренутке у песми.

Пред вече, у први мрак, долазио је из дућана стриц Јова и одводио ме собом. Одлазили смо кући једнога од његових другова и у малој собици, кроз чији је једини прозор продирала вечерња полутама, ја бих гледао како се нишу врхови јаблана под поветарцем и слушао њих двојицу како певају Ђурину песму:

„Кроз поноћ нему...

О, та два млада и свежа гласа, тај полумрак, јаблани који их прате својим шумом, затим лепота предела који видим кроз прозор и мелодија пува чежње, све то чини да ми се око срца свија чејасна туга. Њихови сложени гласови одбијају се од зидова и кроз отворен прозор излазе весело на улицу, да у мирну вечерњу драж унесу још један снажан замах младости и снаге.

А недалеко ме својим осветљеним прозорима мамила наша кућа. Над њом је ћутао у мраку страх, чије се гране, обавијене мраком, чиниле огромне, а

цела широка појава као да је хтела обгрлиги својим многобројним рукама цело двориште и кућу. Високо изнад свега, већи него икад, јаблани су гледали у мрак и жуборећи, са мрачним изразом спокојства, увећавали чудну летњу ноћ.

III

Кућа нам је била велика. У њој је врело као у кошници. Дугачке степенице водиле су споља и подсећале на какав стари и гостољубни дом из приче. Врата су била увек отшкринута; требало је само закуцати, па да изиђе неко и да одмах позове унутра.

Цело двориште сенчио је орах, обухватајући својим гранама кров зграда и велики део врта. Ижцикљао и округао као пласт, он се пео пагло у вис као јастреб, а његове жиле котвиле су се за темељ куће као судбина. То је стари сведок толиких догађаја; он је њихао на својим рачвастим гранама прошлост свију нас, а његово пролећно лишће садржавало је музику коју смо разумели само ми. Летим нам је давао хлада и певао старачки своју дрхтаву песму, а зими примао на себе сву снагу ветра и лебдео над кућом као чувар усудов.

Ту се крај њега шири градина на чијем се крају подиже у вис, стидљиво као невеста, шевтелија, дрво љубави. С пролећа је њен руменкасти плод подсећао на велике капи крви у зеленом лишћу, те се ваздухом просипао мирис распукнута плода и подсећао на наивну љубав из старих времена. Око њена дебла, и дуж целе оgrade, припијао се детињском тврдоглавошћу бршљан. Пужући се уз кућу, уносећи у њу дах зеленила, он се завидљиво обвјао око дебеле лозе османлука и ту, у чудном и вечном загрљају, певао са њим песму која се дотле одмарала на површини њихова лишћа.

Преко пута куће, одвојено сокаком, било је велико двориште по коме су трчали теоци, и одакле је допирала жалостива блека јагањаца. Ту су били амбари, кошеви, коњушнице и торови. Ту се жи-

вело хучним животом, и све је кипело неодољивом снагом рада и неодређеним брујањем. Каткад је та збрка гласова била прекинута бесним врштањем хатова или дубоким мукањем бикова, па се та не-обуздана рика заустављала, и из коша допирало мирољубиво шиштање круњаче под којом је прштало зрно чак до крова.

У смирај враћало се са паше стадо. Напред је ишао велики гаров, лајао и махао весело косматим репом. У средини стада корачао је, оборене главе, скромно, вазда забринуте магарац. Поворку је завршавао овчар Михајло, који је разуздано истицао своје раздрљене груди. Шубара му је увек била забачена на потиљак, те му се видело намрштено лице и велике накострешене обрве, које су скривале ситне плаве очи. Дебели чекињасте бркови падали су на образе, и он их је дотеривао једним махом свога сукнена рукава. Онако огроман, у чакширама од јареће коже, са дебелом тојагом о рамену, громка гласа и звиждука, широких и немарних покрета тела који су одавали снагу првобитна човека, он је заударо на прљавштину и зној, подсећајући више на човека из камена доба него на мирољубива пастира.

Ја сам му прилазио, не плапећи се његове спољашности. Било је у њему толико срдачног, кад би, ужурбано и са очевидном радошћу, примао моју испружену руку. Узимао ме у своја наручја као какво перце, гледао ме зачуђено испод косматих обрва и посађивао ме, да јашем на највећем јарцу у стаду.

У то време народ је живео просто, ваљда зато што се налазио у доба детињства. Обичаји се чували и потхрањивали уз топлу пећ. Борба за опстанак била је лака, и захтевала много савести а мало способности. Тај угодни живот чувао је од искушења и доносио мирну савест. Све је пролазило као у сну: радило се, да би се могло живети, а не да се стекне. Онда се мало мислило на сутра: Моравичка долина хранила је материнском бригом све

нас, и њоме се разлегала једнолика сељачка песма, која је изражавала небрижност за сутра.

Тако у непрекидној вреви животной прошли су ми дани детињства. Време је брзо одмицало, а свака сутрашњица доносила је нове радости. Отац је проводио дане на оборима, где се гојиле свиње за Пешту; у дућану трговали су дед и стриц, а у кући неуморно пословале баба и мати. Њихова песма излазила је на улицу и допирала до великог дворишта, где су слуге, под сенком коша, мериле жито и бележиле измерену количину дебелом дунђерском писаљком.

Ноћу ме је толико пута будила песма у дворишту. Устајао сам, наслањао главу на прозор и зачуђено гледао доле. „Шта је то?“ питао сам се. Јесам ли будан или сањам?... Чујем очев глас; видим сусетке огрнуте бундама и њихове мужеве загрејана лица, раскопчаних јака и шубара забачених на потиљак. Не знам где сам: видим како под поветарцем лелуја лишће орахово, а огромне сенке ствари и људи играју чудно коло по зидовима. Разазнајем Вула свирача и чујем дубоки звук контрабаса; видим црвени затиљак Дучета касапског и слушам како се разлеже његов заповеднички глас; најзад у челу софре видим оца, заваљена на столици, затворених очију и страсно отворених уста која подрхтавају под нагоном песме. Видим их све и не спава ми се више!...

Силазим низ степенице у кошуљи и босоног. Напољу свежа, летња ноћ. Не осећам хладноћу, јер ме опија мирис расцветаног јоргована који поветарац с Озрена гони у варош. Чини ми се да су ми груди мале, и да се не могу надисати мириса ноћи, који опија, снажи и жалости у исти мах. Дршћу јаблани са лишћем које се сребри под месечевим зрацима и као да певају неку нечувену песму. Зашто ме то тако жалости? Зашто да ноћ, пуна живота и снаге, пада на моју душу тако тајанствено и тешко. Зашто да дрхтајима јаблана одговара дрхтај моје још ничим нетакнуте душе? Гледам их завидљиво

и мислим: И они су били мали и слаби као ја, али се данас дижу високо и смело у небо, пркосе зимској кошави и северцу, пролећном југу и летњим бурама; они су велики и јаки... а ја ?

Прилазим друштву, као крадљивац, и седам пз-ненадно на крило Дучету. Наслањам главу на његове широке груди, гледам мирно у остале, јер знам да Дуче неће дати да ме одвоје од њега.

Чудан је то човек био! За њега се међу дском причало да је пушио цигару завијену у истинску банку! Он је био у задрузи са браћом од којих један није отишао у чаршију више од двадесет година, сматрајући да га је она увукла у Зајечарску Буну и одвела на робију. Колико пута су га другови напијали и покушавали да га заведу. Он је ишао са њима до парка и био мекан као дете, али је ту седао на земљу, трезнио се одмах и одатле га нису могли покренути ни подсмеси, ни претње.

Али варош није имала привлачнијег човека од Драгутина, кога су сви звали „Дуче”. Често је, док је био дете, крао у дућану свога оца пуну кесу бакаруша, па протрчао чаршијом, не марећи ни за шта. За њим је трчала гомила деце... Дизала се неописана дрека и уносила немир у малу варошицу. Људи су напуштали посао; каване се празниле за тренут; са касарне у парку прхнуло би уплашено јато голубова, а цела чаршија гледала је Драгутина како трчи средином: први од свију, највећи међу свима. Руља је викала за њим:

— Дуче, Дуче бре! —

Он се заустављао за тренут, завлачио руку у кесу, и широким, краљевским покретом бацао у гомилу пуну шаку бакаруша, као да је хтео рећи:

— На, рито!

Бацивши новац одлазио је да тражи задовољства. Другови би као хтели да продуже махниту трку за њим, а он их секао погледом, исправљао се и показивао им да је већи од свију за читаву главу.

Био је висок, витак и необуздан. Носио је плитку астраханску шубару и низак оковратник на ко-

шуљи, па тиме давао више слободе свом црвеном бичјем врату, који је поносито носио његову главу са поткресаним брковима, великим страсним устима и заповедничким очима. Није било већег кицоша код нас у месту. Свестан своје снаге, богатства и лепоте, ишао је увек лаганим ходом, носећи главу мало погнуту унапред, истичући свој снажан затиљак, који му је давао силан израз неукротљивости.

Волео је задовољства и њима се одавао свом снагом своје заталасане природе. Његове меснате балканске вилице и јако раширене ноздрве показивале су човека који у тражењу насладе не зна за препреку. Идући улицом, велики, у чизмама са листовима јако припијеним, он се превијао у куковима десно и лево и остављао утисак да само челичном вољом може обуздати у себи задихану снагу. У његовој појави било је нечега отменог и за паланку необичног. Био је подношљив чак и у својој охолости. Све је на њему било широко и у исти мах спретно, почев од кицошки накривљене шубаре, па до шиљатих врхова лакованих чизама.

Свет се клањао његову новцу и зазирао од његове снаге. Више пута, не знајући како да утиша разиграни бес, ломио је у кавани све столове и столице, и, пијан, жељан ваздуха и простора, који му је давао још више маха, пуштао је на вољу своме гласу и певао шта било. Његова разуздана вика тресла је прозоре на оближњим кућама, а са свих страна лајали су пси узнемирено.

Провео је безбројне ноћи пијући по вароши. Често пута је долазио нашој кући са циганима и седао испод ораха. Песма је дрхтала у ваздуху; јаблани су гледали немо у ноћ; варошица је спавала ломним, ватреним сном летње ноћи, а песма откривала силином маште непознване дражи природе под тмином.

Увек се прекопута на његовој кући отварао прозор и на њему се указивала стрина Савка, његова жена.

— Дуче, црни Дуче! Докле ћеш тако?

— Пути, жено! — разлегао се његов глас и одјекивао стократо, одбијајући се о зидове. — Сиђи, да пијеш са својим мужем!

— О, отрова да ми је да попијем! — викнула би она очајно и одлазила да се обуче. Долазила је и сама и седала у какав крај стола, испочетка мргодна, али се убрзо кривила пред веселом и силном појавом Дучета. Тада је падала у одушевљење, посматрајући његова рамена и широке покрете тела, у којима је било толико неоодољивог за њу. Чинило јој се да његовој лепоти недостаје само калпак и бујна коса каквога витеза, и тад јој се отимао узбуђени узвик жене из паланке:

— Ах, не могу а да га, лолу, не волим!

Те ноћне седељке завршавале су увек на исти начин. Он је наређивао да се спреме кола, па би у њих потрпао друштво, жене и цигане, и одводио их у воденицу на Градашници. Тамо би његов ударац ногом у врата затресао воденицу из темеља, а снажна гласина надјачавала би хуку потока и клопот камена, па се разлегала пољем и губила се преко вашаришта ка Озрену.

IV

Данас је лепо време. Мистрал је миран. Он иначе квари питому лепоту Провансе. Кад он дува, измени се све: сребрно лишће маслина потамни; кипариси крај мора изгубе свој витки узраст. Све тада промени облик у овоме кутку Француске, где је људска рука унела толико укуса у природу, и све постане нескладно, претерано поткраћено. Има у таквим тренуцима нечега што жалости. Као да се чека неисказана туга распростре долином, која под бетром губи драж својствену крајевима где се људска делатност такмичила са природом.

Ја не волим ту вештачку и нарочито припремљену лепоту изгледа; она ме није никад зачудила. Не допада ми се дугачак ред дрвећа поткресаних грана и облика измењених према људској вољи. Чини ми се да је растињу ускраћен ваздух и слобо-

да развијања, и нема хармоничног нереда од пећина, пољана, удољица и чудног облика дрвећа.

О, колико пута сам се пео на Озрен и раширених зеница гледао у распуклу Моравичку долину, пратећи очима дугачак венац планина, који су је затварали, као да су је хтели одвојити од осталог света. Однекуд се чула меденица каквога стада које се јасно оцртавало у зеленилу. Тај пејаки звук чинио је да од једном ишчезне суровост боја, да се осети сва лепота предела и драж тога тренутка. Доле у долини влада непојмљиви мир; ништа не руши тај покој природе у пуну напону лепоте. Као да је један део неба пао на земљу и залепршао у свем сјају над околином, више које поглед блуди, не зауставља се на појединостима, већ скупља и сасређује у очима сву лепоту која се нуди. То је тренутак кад душа жедно црпе све сласти изгледа, а после долазе појединости и одржавају је у непрекидном усхићењу.

Никад нећу видети ту долину у којој се дивље распрострла природа у потпуној раскоши. Њу крунише Ртањ, тако чудан у својој усамљености. Са његове ваздушасте и јастрепске појаве силази у долину неки свечани мир, који прижељкује моја душа у овоме тренутку. Затварам очи, да бих изнео преда се што живље ту слику, и отварам их, да видим Тулон, обавијен велом испарења. И док у ваздуху весело лећу галебови и њихов крик се разлеже у висини, ја гледам како се иза града љуљушка и пресјајкује метални морски покривач.

Одбацујем од себе све што ме подсећа да сам у туђини. Враћам се у прошлост и мислим на детињство које је била бескрајна, непрекидна песма. Ја сам се родио имајући је у срцу. Моји су ме у кући песмом хвалили, њоме ми указивали на зло, упућивали ме добром, њоме ми разнежили душу и утиснули у њу широки полет маште и, пајзад, њоме унесрећили мој живот. Мислио сам да је живот песма, па сам на њега гледао само кроз звуке. Растао сам жив, снажан и јак, али као у неком бунилу. Ти дапи пролазили су у очараном кругу мелодије и просто-

ти народне поезије. Ђикао сам као из воде, не знајући ништа од живота у који сам ушао неприпремљен и слаб.

Тада је све певало око мене, и предмети су сјјали пред мојим очима у чаролијама дугиних боја. То није прекидала ни зима, ни кошава, чију сам песму слушао са страхом. Тада сам први пут стекао појам о простору. Било је нечега страшног, кад би се за тренутак ућутао ветар. Та је тишина била утолико мучнија, што нисам сумњао у понован пролом. Ја бих га чуо још из далека и духом одређивао његову даљину по дубоком и отегнутом звуку који се приближавао, пролазио кроз све тонове и упадао у долину рушилачком снагом, а његов звиждук долазио је до висине која је плашила својом снагом.

Сам је Озрен ћутао: њега није могао узнемирити ветар, јер је свесан своје снаге. Његов замагљени врх имао је сурову и дивљу драж. Ја сам се често замишљао на њему и у ушима и сећању забрујала би ми прича о снежној принцези...

А кад дође пролеће, пукла би преда мном долина, шарена и лепа као лептирова крила. Више варошице играо је несташно поветарац и просипао дарежљиво своје мирисе. Све је кипело бујним животом мириса, пробуђеном песмом природе и шаренилом боја разбацаним у нечувеном нереду. Ваздух је био испуњен новим соковима и имао згуснуту боју планинских предела. Са врхова планина, у густим праменовима памука, бегала је издајнички магла, гоњена сунцем. Земља се отресала терета и кроз јутрање испарење показивала своје насмејано лице. Пролеће! Колико у њему има страшног и разблудног, што чини да крв живље проструји и да духом овлада немирна чезња за нечим недоживљеним!

Тада су јаблани губили свој зимски став, њихове врхове помиловао би тајанствени шум бола. Они су певали и тада, али не песмом која је плашила, већ звуком који је био тих и мек као тада моја душа.

Било је песме на све стране! Некад тако силна да сам осећао како ми пуцају груди од набујалих осећања и снаге; негда весела и безбрижна да сам се смејао и разуздано витлао по зраку; негда непојмљива и тужна да сам слушао занет нејасном тугом и мислима које су ме одводиле далеко, далеко...

Јаблани! Како сам их волео! Њихов шапат подсећао је на вечити жагор живота под којим сам се смејао или плакао. Ја сам им се приближавао са побожношћу, гледајући у њима оно што је величном одговарало мојој дечачкој уобразиљи. Међу њиховим редовима скривала се успомена на детињство моје мајке. Чинило ми се да је видим како скакуће око њих у поркетској сукњици и са курјуцима који шибају ваздух.

Како је варошица негда била убога! Тада није било ни парка, ни нове цркве чији златан крст засењује очи, ни нове школе, па ни јаблана, тих моћних украса! Како су могли живети без свега тога? Они нису знали за узбуђење да им још из далека закуца срце пред помишљу: „Ах, ено јаблана; њихов шум слушају они које ћу загрлити кроз неколико трепутака!“ — Они нису знали шта је то угледати их на неколико километара, посматрати њихове ваздушасте прилике, замишљати њихово њихање и изазивати у слуху њихов шум! Каква туга видети их из даљине и гледати у њима сведоке детињства, другове младости и бол промашенога живота!

V

Зима нам је доносила ураган, дуге ноћи и незаборављене зимске вечери кад је источњачка машта-достизала врхунац. Уз топлу пећ ницале су легенде. Ветар им је давао полета а његов фијук уносио у њих дрхтај невероватнога. Те приче враћале су се у заборављена времена чији су се оживљени духови скупљали око куће, те је под њиховом навалом дрхтала зграда. Ветар је носио њихове јауке нагомилане вековима. Ти гласови имали су у себи сву страхоту прошлости, изражену зимом, појачавану загонетним гласом мајчиним. Дрхтао сам од страха. Напољу је

ветар дувао све јаче, а измешани гласови уједињавали се у један звук који је преовлађивао осталима. Чинило ми се да се тај урлик претвара у нешто видљиво и страшно и да, одупирући се ветру, лебди над кућом. Изгледало ми да повијени јаблани и широка прилика браха воде циновску борбу са аждајом из приче. Тада је погнута глава тражила плашљиво мајчин скут, а испружена рука дрхтала у њеној топлој шаци.

Моја мати! Ја сам је упознао при тим вечерима кад је над нама дрхтала њена душа. На пољу хуче кошава и баца сенку страха на моје лице; обавијена лудачким велом снега, који завитлава мећава, почива наша кућа у којој влада мир и благи сјај мајчиних очију, које храбре као осветљени прозори залутала путника у ноћи.

Моја се мати родила ту у истом месту, као и сви ми. Живот јој је прошао, док није дошла к нама, без икаквог догађаја. Стешњена у слободи и кретању старинским предрасудама, она је живела просто, без промена, без радости.

Све је то било свршено, кад се једнога пролећа отопише снегови, па кроз набујале потоке очистише терет што је умртвљавао природу. Изгубила се била сура боја Озрена и нестало је у зеленилу стења које се дотле белело као зуби. Изменио се цео видик; природа је оживела као омађијана и мирисом испуцане земље, замајном снагом буђења позивала на живот и рад. Тада је врх Озрена силазио подножју у чудноватом нереду и таласању боја и брежуљака. Кроз млак пролећни зрак ширио се дах сунчев; на планинама мирисала је расцветана липа и пупио јоргован на Сокограду, а таласали се обалама реке гумасти врхови врба.

Једнога од таквих дана кренула се на венчање, сва уплакана од измешаних осећања туге и радости. Идући цркви, она је осећала на себи миловање пролећа, и чинило јој се да се њена радост пренеси па ваздух, околину, па и на Озрен који прима на своја моћна плећа одјеке гоча и срдито их одбацује у Моравицу.

А за њом се разлегала, пиштала и бушила уши зурла у Алије свирача, цикало као помамно Бегино ћемине, а урнебесна лупњава гоча тресла се на кућама, испуњавала ваздух својим тутњем, излазила на ширину и губила се пољем.

У цркви, док се иза ње чуо шапат и смех, она се стресала од изненадне среће, осећајући први пут своју руку у његовој. Налазила се у неком бунилу: била је скоро несвесна онога што се око ње дешава, само је знала да је то врхунац свега што је сањала, и то ју је изненадило сложеношћу осећања. Полазећи на венчање, она се збунила: стидела се ужурбаности којом је била окружена од свију, а гомила сватова, у којој у своме узбуђењу није распознавала лица, чудила ју је безбрижношћу и смењом. Знала је да јој тај дан доноси највећу радост, али је ипак носила у себи мучно осећање незгоде. То ју је пратило све до тренутка када се, стегнута срца, нашла са њим пред олтаром, који је сијао сав под светлошћу полилеја. Ту јој се сва светлост у цркви сасредила у срцу, и нестало је сваке плашње и безразложног стида. Душом јој забрујала нека нова песма, тако благотворна и силна, да је подигла главу, и загледала се у мушки и озбиљан лик свештеников.

А из олтара допирао је и миловао је по лицу хладан устајани ваздух, измешан мирисом тамњана и одежди. Чинило јој се да та свежина, и нарочито дах цркве, врше у њој ново духовно крштење, уводећи је у други живот, пун догађаја. Ишчезло је све око ње. Слушајући свештеникове речи, које није разумевала, али чији јој звук силазио као с неба, она је знала да прима у себе тајну живота, и да све то што се дешава долази као природна последица младости. Почела је долазити себи, тек кад се обрела у загрљају родбине и другарица. Пришла је родитељима, да их пољуби у руку, па изишла из цркве у свем сјају живота, свесна своје среће.

Напољу је сачекала вика, песма и лупњава гоча. Била је ослобођена страха и нејасне туге. Угледала

је кроз јаблане нову кућу која ју је мамила изгледом, белином зидова и бујним зеленилом. После је настало весеље у коме је учествовала срцем, не смејући да изрази друкчије своју радост. Тога дана ручала је први пут са мужем. Дворила их је његова мати, која их је служила узбуђено, бунила се, смејала се својој забуни и грлила их, говорећи својим потресеним гласом : „Слатка моја децо!”

VI

Тако је била запечаћена њена судбина. Живот је отпочео весело, и помисао на сутра није је плашила нимало. Уздала се у себе. Била је здрава и јака, као да ју је са какве стене одвалила пролећна бујица. Ништа јој није било тешко, јер је знала да јој брак доноси само обавезе. Рођена кућа дала јој је правац којим треба ићи, и у њену пословању, поред јако развијеног осећања дужности, било је тврдоглаве истрајности. Било је у ње срећне особине духа да се лако прилагоди новоме животу, те не посрну никад. Кућа је била пуна деце и слугу; лети су надничари радили на њивама, и често их је било стотина; требало је хранити читаву војску, и све је било спремно, кад би се на вратницама дворишта појавила претећа појава дедина.

А увече, после мучно проведена дана, она је са свекрвом, крај свеће, прела вуну и очекивала да дед и отац дођу из дућана. Деца би спавала, и у соби владала тишина, коју би каткад прекидала лупа каквих врата у сусеству. На зиду се неуморно нихала дугачка сенка шеталице у часовника, или се одајом проносило крцкање верижице под тегом. Погнуте над радом, оне су тихо разговарале и слушале ту непрекидну песму живота који бежи у вечност. Чешће пута, кад би је изненадила величина осећања у свекрве, она је дизала главу и захвално гледала у њено спокојно лице, вечити осмејак и повезано око, осећајући како од тих чистих и избораних црта, од те благе и погнуте појаве бије топлина и загрева срце. Рођена у великој задрузи пуној деце, она је често

присуствовала породичним свађама. Дошавши у нову кућу, била је јако изненађена тиме да постоје људи чији је замах душе много шири од онога што је упознала код својих родитеља. Изменила се потпуно. Под благим навикама свих на које је била упућена у животу, ишчезле су нагле промене у расположењу. Девојаштвом скучени дух тражио је нове радости. Одвојена од школе пре времена, осећајући и сама недостатак најпотребније писмености, она је учила наизуст народну поезију, која јој је развила укус. Како је она знала употребити какву мисао из умотворина, и исказати у десетерцу материнску нежност, молбу или прекор! Отуда у ње нагонско осећања за лепо, које је разумевала, мада га није знала изразити. Толико пута, при изласку у поље, она нам је показивала неко место у коме се одмарао покој: широки покрет њене руке изражавао је својим замахом величину онога што је осећала, али су уста била нема.

Како смо се смејали, кад нам је причала, како годину дана по венчању није смела окренути леђа никоме у кући, него се повлачила натрашке, док не би плећима ударила о врата. Целога живота остала је тако понизна према деди, који је био паша. Он је био и сувише загонетан и тежак. Озбиљан, намрштен, увек као љут, не дајући да му се прочита ни једна мисао на лицу, он ју је навикао да га двори, управљајући се за његовим погледом или покретом. Није јој говорио никада, осем ако су у питању деца. Научио је да између њих постоји нека замишљена преграда, које није смела прекорачити, и није опраштао ако би га двапута упитала за какву ствар. Ипак се све то лако подносило. Кућа се нагло повећавала. Ницале су нове везе, рађала се деца, долазили нови пријатељи и познаници, уносећи у обичајени ток живота толико промена и изненађења. Под њиховим широким рукама подизао се здрав подмладак, чији је жагор веселио срца и зрачио кућу. Баба и она владале су љубављу међу тим малим, бунтовничким, вечно незадовољним светом, који их је спајао све чвршће и упућивао једну другој.

Први догађај који је бацно сенку туге на њеп живот, била је Зајечарска Буна, када одагнаше оца везаних руку у Зајечар. Да би несрећа била већа, са њим отераше деду, стрица Николу, мајчина оца и толико других. Оне остадоше без игде икога: око нашег дома обилазило се као око прокаженог, а понеки пријатељ пролазио је другом страном улице и окретао главу као гајдаш! На њихова леђа паде огроман терет куће и дућана. Власти су их пљачкале под разним изговорима, и са одласком мужева нестајало и имовине. Вечером су остављале децу каквој жени из суседства, па са једним оданим слугом преносиле робу из дућана и криле је у неком шљивару крај Моравице. Често су падале под теретом врећа, по киши и мраку, па ћутећи плакале и мислиле на срећно доба, кад су биле слободне од свих брига и знале само за кућу и децу. Сва нада била је полагаана у бабина брата, високог чиновника. Увече, затворивши дућан, долазиле су кући и писале руком ког детета дугачка и очајничка писма, пуна правописних грешака и мрља, али дирљива по начину којим је била исказана сва несрећа породице.

Једина радост била су деца. У њој су гледале продужење старога живота дома. Она су их подсећала на оне које су просто звали: „наши”. Та реч била је дубока по нежности којом је изговарана, широка по значају и појимању. У њој је било речено све: љубав, нада и страх, успомена на прошлост и страхота садашњице. Том речи били су обухваћени на повоме месту, дед и отац, па онда стриц Никола, мајчин отац, Лаза Касапски, Љуба Дидић и сви грађани наше варошице који су делили њихову судбину, сви сељаци из околних села, и, најзад, сви из широког дела Србије који учествоваше у покрету. Та мађијска реч садржала је све што је било ваљано и што је имало смелости да се одупре. То их је високо дигло изнад неразумне и немоћне гомиле, која је ћутала и трпела.

Сећам се како смо још једном у години, сем слави, секли колач и палили дебелу славску свећу.

Мирише тамњан. Ничу из дима свеци, сенке побијених. Осећам присуство нечега што ме плаши, што не разумем. Видим све у кући погнуте пред иконом. Дед иде по соби са кадионицом у руци, зауставља се пред ликом свеца, шапуће молитву те му дршћу бели бркови, па се окреће слици Љубе Дидића, која виси о зиду, прилази јој полагаано, кади је и држи погнуто главу као пред заставом. То је био дан у који су помиловали њега и оца. Деди нису хтели одмах саопштити милост краљеву, него га извели пред раку, везали за колац, прочитали му пресуду и дозвали свештеника. Пред њим се постројавао дугачак ред стрелаца, а у близини чекао је казну, везаних очију, блед али присебан Дидић. Свештеник је опајао деду живог, и тек тад су му саопштили да је помилован. Пошао је у тамницу осврћући се. За њим се разлегала пуцњава пушака и одјекивала по Краљевици; заостали другови плаћали су животом за тренутни полет слободе под Ртњем.

Бежим напоље. Чини ми се да дед и отац разговарају са мртвима. Силазим низ степенице суноврат, мамљен бујним животом вав куће, и трчећи одлазим у велико двориште. Како се ту живи! На простртим шареницама суши се опрана вуна, на оградама бели се платно: испљускала га озренска вода, па се чини да је са врхова планинских сишла магла и лелуја пад ивицом плота. Запахњује из подрума испуцало зрно под муљачом, опија воња комине из казанице. Цијуче негде под брдом чекрк са бунара, чује се врисак девојака које на бресту под Озреном отежу сукно. Крај неких кола у дворишту свира у дудук сељак, а крај коша копају радници велику леденицу, те мирише испревртана земља и жути се под сунцем иловача. Какав живот! Чинило се да је у тој вреви људска способност ништавна, него да друга рука води и управља пословима, те све иде као по неком утврђеном плану. То је била срећа; ми је у то доба нисмо познавали.

Колико пута лети, кад завлада јулска жега и кад под врелим сунцем све спава, ја бих, играјући

се под орахом, чуо мајчину песму којом је успављивала брата. Устао бих, вођен и омађијан звуком њена гласа, прилазио полагао кући и слушао отворена срца и ушију. Ништа не ремети тишину у околини притиснутој жегом, која је давила мртвачком руком сваки покрет, као да се и поветарац са Озрена сакрио под њеном снагом и да спава немоћан. С времена на време допирао је из авлије отегнут бас бикова, или какотање кокошака, али само за тренут, и страшна, тегобна тишина завладала би кругом. У градини је цвеће обарало главу земљи, а османлук, тако весео под поветарцем, ћутао је и тужио за песмом свога лишћа и свежим дахом озренског ветрића.

Прилазио сам вратима и отварао их лагано, да ме мати не чује. Видим је повезану белом везоглавком, са босиљком иза уха и очима упртим у колевку у којој спава брат. Можда моја мати није била лепа са својим малим кестењавим очима, широким лицем и доњом усном мало избаченом унапред, али ми је била лепша од свега, кад бих је угледао нагнуту над колевком, тако преображену љубављу! У њеној снажној и погнутој прилици било је толико дирљивог и разнеженог, а звук њезина гласа подсећао је на нешто дуготрајно и вечито.

Слушам је... Она га љуља и пева сетним старинским гласом, тако својственим нашим мајкама. Пратим је, сав устрептао, и бојим се да не опазим моје присуство и да не престане певати:

„Што град Смедерево ваздан затворено?“

Био је плаховит као пролећни поток, и да у бујицу осећања. Наслонивши се на врата, мени се чини да сам ушао као непозван да пореметим сву чистоту тога тренутка, у коме је материнска нежност на такав начин давала израза нежности и машти.

— Нашто толике туге и осећања? — питао сам се, слушајући је као у бунилу. — Зашто ми њен болан глас мами сузе на очи? — Да ли је још тада говорило у њој неко тајно предосећање онога што ће доћи?

Дрхтао сам сав, и мада још недорастао за патњу, осећао се тако несрећан. *Чинило ми се да се тама Озренових пећина спустила на моју душу.* Хтео бих да се удаљим, да се поново вратим старом и ћутљивом ораћу, али сам немоћан одупрети се чари. Прилазим њој, седам на под крај њених ногу, стављам главу на њено крило, слушам је, а душа ми плаче незнатим болом.

VII

Целога сам живота био несрећан, јер сам се родио у паланци у којој нема нимало од онога живота толико описивана од старијих писаца. Можда је некада било друкчије: данас су та времена одбегла, и успомене на њих живе само у срцима стараца, који уздишући мисле на доба када се живело као у великој породици. Данас није тако. Ја знам добро ту страшну и неумољиву паланку: све недаће потекле су нам од ње. Понос нам је био изгажен ногама гомиле, и кућа развејана њеном злурадомшћу. Ми смо имали окаљано име, били изложени порузи, изгнани, осрамоћени и унижени, а судбина нам је доделила да будемо предмет ћефтинског сажалења, исказивана увек у лице, како би што више заболело.

Једина грешка била је што смо се издвајали од осталих, и успели ослободити се укалупљена живота у паланци. Озрен и Ртањ били су мали да нам спрече видик, или да ограниче полет нашега духа. Радовали смо се животу, и учинили ту смелост да се не осврћемо на мишљење околине. То нам паланка није хтела опростити, мада смо имали отворену душу за свакога. Наше руке, вођене срцем, знале су само да прихвате, али никако да одбију. Пропали смо, јер људи тумаче доброту као слабост.

Само је један од нас знао показати паланци своја прса, пуна ожиљака у борби са њом. То је био човек који је још од рана детињства стао босим ногама на општрицу живота. Он је голицао радозналост свију, смејао се онда, кад смо сви дрхтали, изазивао пакост, кадгод би је осетио, пркосио притворности и

показивао увек одлучно лице, истурене груди и стегнуте песнице готове за борбу.

Тај човек био је мој дед. Родио се у једном селу под самим Ртњем. Причају да је његова мати остала месецима неочешљана, док је он био мали, не имајући никад одмора од његове вике. Још у колевци испољио је своју дрску и смеону природу, у којој ће доцније да буде толико несавитљивог и заповедничког.

Ја сам га запамтио већ стара и изборана прошлошћу. Био је малог раста, плећа необично широких. Његови седи, дебели бркови одударали су јако од свежег и младоликог лица, а испод густих и над очи наднесених обрва гледала су право у лице, и просто убијала, два необично црна и сјајна ока. Ишао је право, избачених прсију и високо дигнуте главе, а у његовим хитрим и оштрим корацима било је толико кочоперности малих људи. Руке су му биле увек позади, те је његов став имао нечег задиханог, нечег што прети, а по свему томе запажао се човек поуздан у себе, који је прошао животом једним јединим путем, не осврћући се. У томе захуктану телу становао је бујан и несаломљив дух, дивља отпорност према старости и вечита младост, нетакнута годинама.

Био је плаховит као пролећни поток, и да у свима изражајима његове природе није било толико искреног и незадржаног, био би неразумљив за оне који су га познавали. Он се врло лако поводио за залетом свога духа, али је често знао увидети неправду коју никада није хтео признати, само је после тражио начина да је поправи и да умири савест. У таквим тренуцима љутине, очи су му биле сјајне и секле као оштрица у сикире. Нико није могао поднети његов поглед, у коме је било нечега непокретног и продирног као у орла. Исправљао се тада целим растом, заузимао претећи став, те нам се чинило да је већи од јаблана, а његов глас добивао је силан израз воље, снаге и убедљивости. Пред жељом да буде саслушан до краја и без одупирања, за-

борављало се на његов мали раст. У целој појави било је нечега што испитује и толико зналачког, да пред њим лажову није било места. Он је то добро знао.

То је био прави представник старинских људи, којих је данас тако мало, јер је њих стварало то време. Мали, пргав, окретан, сав од нерава и жива лица, он је остављао утисак човека који има лепу и свежу старост. У пословима, у изражавању и понашању, опажао се вечито немиран дух који гони на непрекидан рад, а у очима и на лицу лебдео је увек замишљени израз запослена човека. Био је створен за отпор. Обдарен дурашношћу која је прелазила у несавитљивост, он је волео живот у коме је било толико прилика за истинску борбу. Њега су занимале опасности; неизвесност појединих послова голицала га. Он није волео живот убог догађајима и без промена. Његов заталасани дух тражио је излаза на све стране: није било поља на коме није огледао своје способности и окушао своју снагу, примајући на пркошљива прса сваки ударац. Господарећи собом, имајући срећну особину да сваку ствар види онакву каква је, он је знао управљати пословима и водити рачуна о броју и времену, те се у први мах чинило да је то човек који све види безбојно и беживотно, али тачно и не варајући се никада.

Међутим, није био такав: имао је много душе коју је показивао свима сем нама у кући, где је био ћутљив, озбиљан, претерано строг и увек готов да изгрди или да удари за грешку, коју би опростио сваком другом. Пред њим су дрхтала деца, а старији обарали главе и ћутећи подносили прекоре, у којима је било толико истине, да су тешко падали на срце. Знајући да је у праву, он је допуштао да њиме превлађују осећања која није могао савладати, али би доцније патио, кријући од свих. Сви изражаји његове природе, која је кипела под осећањима, били су претерани и сувише искрени. У треницима туге покушавао би да се одупре: у почетку

га обузимала љутина на своју слабост, па одједном попуштала пред чистијим и племенитијим осећањима, те је тада плакао гласно и силно као дете. Знали смо га у кући као таквога, па нисмо били несрећни. Нас, децу, волео је мргодном љубављу, у коју је уносио много страховања и бриге на чудан начин: љубио нас при спавању, и то као мале; као одрасле — никад!

Био је загонетан према свима сем у односима са својом женом. Она је за њега била неспособна за све друго, сем да му одгаји децу. Жена је, по његову појимању, нужно зло; њене духовне способности биле су му ништавне, и он се није ни старао да их бар мало проучи. Свестан надмоћности која се испољавала у свакој прилици, он је и ту побеђивао као и свугде. Њих двоје никад не поделише све радости и незгоде којима је обиловао њихов дуги брачни живот. Може се рећи да су живели засебно: он мучен вечито немирним духом, наклоношћу за необичним и непредвиђеним, као и одвратношћу да иде лаким и утапканим путовима; она притиснута децом у непрекидној стрепњи да себи неће моћи уштедети какав прекор с његове стране. Још од првога дана брака навикао ју је да је он једини господар у кући, и да она нема права ни да се брани, ако би је неправедно напао: за њу су постојале само дужности. Такво понашање према жени није било ни чудно ни ретко, пошто се поклапало са мишљењем тога времена, да у жени треба гледати само женку, чије су способности скучене.

Дед се старао да се његово присуство свугде осети, те нам се чинило да нас увек прати његово око. Мада нико није смео да се одупре, ипак је он суревњиво бдио над својим правима и владао као у каквој малој краљевини. На његову појаву у дворшту гаров је плашљиво савијао реп и бирао кут где да се сакрије, а коњи у коњушници, чувши његов глас, окретали су главу вратима, да га виде.

Био је „господар”. Ручак је морао бити готов у једанаест часова, па ма се земља преврнула! Обедо-

вао је са децом која се ређала крај стола: старији су бежали у дно, знајући тежину његове руке, а млађи му седели слободно уз колена, запиткивали га о којему, нашто је он кратко одговарао својим строгим гласом. По ручку је одлазио у дућан, како би отац и стриц могли доћи на обед. Та софра била је много веселија од прве, мада се журило на рад. После су долазиле слуге.

Вечеравали смо сви заједно и у највећој тишини. Он је по вечери одмах одлазио у своју одају. Одахнули бисмо; баба би обгрлила руком које од деце и отпочињала да пева својим танким гласом. Ништа се лепше не може замислити од те слике, од лица која сијају радосћу, од складне чари гласова и од те собе у чијем ваздуху има нечега свечаног и мирног! Из горње куће слушао ју је дед и одобравао мргодно, као да се бојао да ће учинити себи велике уступке, ако призна да му она весели срце.

Било је дана кад је и он учествовао у весељу — о слави. Како ми је тада био познат и драг! Тада ме је узимао на крило и певао ми својим свежим гласом. Ја бих се уплашено шћућурио на његовим коленима, и преклињући гледао у мајку, која ми је давала знак да останем миран. Али доцније, кад би се под таваницом разлегао његов јак глас, те затрептао пламен у светиљке, ја бих наслањао главу на његове широке груди и осећао се добро, тако добро....

Какав човек! Често пута сам га гледао у дућану, где је толико био у додиру са људима сваке врсте. У односима са њима био је врло озбиљан и ретко се смејао, али му је лице губило од вечите срдитости и носило на себи отисак онога што говори, што мисли исказати. Али и са њима опажао се њихов заповеднички дух, навикнут на покорност. Пред убедљивошћу његова гласа и искрености у изразу и очима, падале су све препреке и свако одупирање било је узалудно. У његову држању било је нечега мађијског и силног, те је увек побеђивао вољом, окретношћу духа и надмоћношћу човека који зна шта хоће.

Да је хтео, могао је искористити што боље те јаке особине за трговца, али он није био безобзиран. Поред тежње да заради на допуштен начин, његова делатност није га могла нагнати да се обогати на штету других. То је био човек који се ретко поводио за срцем, ако је био у питању ко од његових, али је то чинио увек за туђина. И поред тврде спољашности, он је био широк и дарежљив. Давао је тихо, не размећући се, не тражећи присуство никога. К нама је долазио какав сиромашак са села и одводио пар волова, скоро неопажен и од нас самих.

Мада је добро познавао људе, ипак му се десило неколико пута да му се подсмехну или да забораве. Он је памтио добро. Ако би се ко од тих појавио у дућану или кући, он је показивао врата на отворен и груб начин. Понеки од њих покушао би да га дирне својим преплашеним гласом. Дед га узимао за рамена и избацивао лудом снагом напоље, а после је отресао руке, као да се упрљао додиром нечега што му је изазвало дубоку одвратност.

Као и сви људи његовог доба, он је био у кући одсудан противник свега што је чинило живот угоднијим и скупљим; он није могао увидети закон да се са напретком повећавају и потребе. Али, у трговачким пословима, од свега тога није било ни трага. Куповао је оно што у чаршији нико није хтео; знао је проценити вредност, израчунати у напред све користи, и није се варао никад. У његовој коњушници вриштале су хатови каквих није било у околини; под њим су се умиривале хале које нико није смео узјачати, и због њих често су нам слуге бежале у село. „Буди му слуга, док си пред њим, а господар кад си на њему!..” викао је љутито, кад би видео какву неумешност.

Био је необичан у свему: у навикама, начину живота, говору и одевању. Имало је нечега ипак привлачног у његовој узбурканој појави, са лако заваљеном шубаром, широким набораним челом и малим продирним очима. Његови одсечни покрети тела, и звучан свеж глас, утеривали су у лаж седе

косе и одговарали необично снажној дебљини бркова. Био је светао и чист, задовољан собом, те је суревњиво бдио да му се за име не веже ни најмања неисправност. Брзо је упознао живот, пошто је био остављен самоме себи још од рана детињства, па је био тврд на муци, истрајан у тешким тренуцима. Он је знао да пут успеху води кроз врата страха, и зато је био непоколебљив у одлукама, несавитљив пред вољом другога. Био је поштен у животу само зато, што је поштење сматрао за дужност, а не за врлину, те је имао и ту јаку особину која га стављала изван сваког искушења и водила успесима. Није он знао за хвалисавост, већ био искрен, отворен и скоро груб у исказивању истине, којој није допуштао да га гуши.

VIII

Иако тако поуздан у себе, ипак му се једном приликом десило, да се није могао одупрети искушењу. Дођоше догађаји Зајечарске Буне и свом снагом изазваше му успомене из детињства....

Било му је тек седам година, када су једнога дана упали у село неки људи, претресли њихову кућу, нашли прокламације и истукли добро његова оца, пре него ће га одвести у паланку. После неколико дана биров је позвао село да присуствује извршењу казне на пијаци варошице. Ту је био и он, држао грчевито мајчин скут и гледао шта се дешава. Средином пољане био је постављен дугачак строј људи, а између њихових редова оставили су простор од два корака. Сваки од њих држао је у руци витак штап, и шибао њиме немилице обнажена леђа његова оца, који је пролазио кроз те немилостиве редове, да би му поделили дивљачку правду онога времена. Он је ишао оборене главе, посрћући и ћутећи примао ударце који су фијукали. Под њима пуцала је кожа и крв се сливала низ леђа и чакшире, па остављала страшан и првен траг по друму. „Тате, еј, тате!...” викао је он кроз плач, предосећајући да му убијају оца, који је збиља умро после неколико месеца.

„Шиба!“ Запамтио је добро ту реч, у чијем се изговарању осећа шиштање прUTOва кроз ваздух. Као почетник у раду, осећајући на себе нагомилане дужности, он се мало држао у страну, а кад је дошла побуна, улетео је страсно у „бунт“, предао се сав покрету, не разбирајући за разлоге, не питајући чему то води, али носећи пред очима слику ишибана оца. Покрету су се придружавали људи на које су више утицале родбинске везе или другарство, него какво политичко мишљење. У нашем месту биле су опустошене све породице везане крвљу. Нико од њих није знао куда се иде; били су само свесни да то траже вође, и да не треба допустити да отац или брат иде сам. То се преносило и на послугу у свима кућама, где слуге нису били одвајани од укућана. Једнога дана излетео је из нашег дворишта, сав накомстрешен и са секиром на руци, наш слуга, Стојан.

— Куда ћеш, Стојане? питала је баба.

— Идем у бунт! Идем да тражим „праву“!

— Наћи ћеш је! Врат скрхао! — викала је љутито за њим, видећи да јој са мужем и сином оде и најбољи слуга.

Било би ми неразумљиво дедино учешће у побуни, само да му нису истукли оца. Његов дух био је богат маштом, необуздан и толико свој, да мислим да је био неспособан предузети тако опасан посао из подражавања другима или занет општим полетом гомиле. Доцније су ми причали да је тада говорио како ће бити срећан, ако буде причинио да „онај у Београду не буде миран макар неколико ноћи!“ Та мржња, која је јачала у њему годинама, учинила је те је увео у покрет и мог оца, тада младића од деветнаест година. Увече је гонио жене на спавање пре времена и давао сину прокламације и упут коме ће их предати, па је одлазио лично у коњушницу, да му оседла коња. Испраћајући га, љубио га у чело (што није учинио толико година) и говорио му гласом у коме није било ничега запо-

ведничког, него се запажао лак нагласак молбе и дотле неисказивана нежност:

— Рајко, жури се... сад је десет... За два часа вранац ће те однети у Врмцу... Ствари ћеш предати, као што сам ти препоручио... Врати се, како би био овде пре зоре и како те не би нико видео... Отвори дућан, да те суседи угледају, као и обично, а после ћеш спавати цео дан!... Жури се, па макар вранац цркао!..." Испративши га, он би остајао на капији, све док се чуо оштар кас вранчев, који се удаљавао друмом за Алексинац, па се после цео у своју собу, не да спава, него да са страхом очекује његов повратак.

Једнога дана, повезани два и два, кренули су се за Зајечар. Није жалио себе, јер је био и сувише поносит, да би се прекоревао због неразмишљености, али му се маглио поглед под сузама кад би сусрео мирне очи у сина, у којима је видео за себе толико покорности и оданости. Ишли су оборених глава и мрачна лица. У часовима успеха нису ни мислили да ће доћи и такви часови мука и неизвесности. Понижени и осрамоћени као злочинци, гањани пандурима који су били издашни у псовкама и подсмесима, они су се осећали тако незаштићени и ништавни. Више њихових глава гомилали су се облаци, а ситна јесења киша шибала им лица као поруга.

Ипак се из тих мрачних редова чула песма: прво тиха и несмела, затим све дрскија и безобзирнија. Било је у томе гласу подсмеха судбини, бунтовничке отпорности према опасностима, нечега што храбри, и у исти мах безбрижног, наивног и детињског, да кроз њих проструја нови талас снаге, те лица добише гвоздени израз одлучности, а бора између обрва стиште се јаче.

На глас песме он је дигао главу. Нека нечувена тута обујмила га свега. Учинио му се да у срцу осећа истински телесни бол. Познавао је добро тај глас, и мио му је звук који је слушао толико година и скупљао у срцу сваки дрхтај. Та младост у иска-

зивању и осећању, и детињска раскалашност у гласу, подсећали су га на прошлост, кад их је намрштено слушао. Увиђао је да је учинио прву неразмисљеност у животу, па је посртао путем. Сузе су га заслепљивале и предмети ишчезавали око њега. Све је заборавио у томе тренутку, и чинило му се да годинама има тај бол, те је осећао да на себи носи сву тежину мутног и кишовитог дана. Окренуо се, показао сину своје од бола измењено лице, и замолио први пут у животу тужним и себи непознатим гласом: „Немој, Рајко!”

Од тога дана ишчезла је за њега разлика између дана и ноћи. Постао је равнодушан према свима патњама и утисцима живота. Окован у гвожђе, које га својом тежином опомињало на величину страдања, сам у ћелији, он је стајао лицем у лице са стварношћу и понављао као у бунилу: „То није могућно, то није могућно!” Често пута, да би био суровије кажњен, слушао је песму која је долазила из Рајкове ћелије, у коју је био затворен са познатим свирачем Шанком, осуђеним на робију због убиства веренице. Песма је допирала из мрака и ледила му срце као ноћни јаук. Мекани гласови дрхтали су у ходнику, навикнуту само на људско хукање, па се одбијали о зидине, дрхтали у ваздуху као струна и јецали широким празним ходником. Било је у тим гласовима толико бола исказивана у дрхтавој чари мелодије, да је лутао ћелијом као звер. Хтео им је довикнути да престану, да се смилују његовим јадима, па застајао отворених уста, и без и једне мисли у глави слушао како певају:

„Шанко си Бонка заљуби,
Љуби је, Шанко, воли је....”

..... да са неописаном тугом и уздахом у стиху и мелодији заврше мисао:

„Три годин’ и половина”.....

„Зашто су изабрали баш ту песму?” питао је и не знајући зашто га она толико узбуђује. Они су продужавали певати, а његова се плећа савијала под невидљивим бременом, које би га најзад савла-

дало. Пао би лицем на земљу, плакао као никад у животу и понављао очајно:

— Несрећник, несрећник, и он пева?!

Виђао га је само ујутру, кад би их пустили на промену ваздуха. Наслоњен на врата од ходника који је водио у тамницу, неосетљив на суву луцу окова, не одговарајући на поздраве другова, он је тужно очекивао тренутак кад ће угледати сина. Видео би га у дну ходника како иде раскорачено због окова на ногама, блед, испијен затвором и обрастао у дугу црну браду, која је јако истицала земљану боју лица. Сусрео би његове мирне и поверљиве очи и онај бојажљиви израз на лицу, као кад га је негда очекивао гологлав пред вратима од дућана. Растужио би се још више. Хтео би да прасне и да отпочне викати. Колико је желео да у синовљевим очима види љутњу и прекор за себе, да их чује, да му на лицу нестане плашње и стида! Лакше би му било да природа није поставила између њих подељене улоге оца и сина. Дао би део живота, кад би овај хтео да му приђе, да му мушки стегне руку, гледајући у њему друга у патњи. Најзад, зажалио је што Рајко није мали, па да га повуче за уво као негда, и да му тако покаже колико га воли и колико пати због њега!

После тих првих тренутака колебања и бола, видећи да син не сме да му приђе, он би се наљутио на самога себе и сећао се са горчином да је претераном строгашћу одбацивао од себе оне који су га волели, па му прилазио сам. Питао би га промењеним гласом шта било, и крио очи, да му не би гледао у окове. Син му одговарао својим складним гласом, који му је силазио у дно срца. Чинило му се да за његов слух не постоји никакав човечанскији изговор. До тога доба никакав полет нежности није узбуркао његов дух као тај глас без трунке прекора, пун искрености у звуку и покорности у изразу. Осећао је да га издаје снага и да се сузе збирају у крајевима очију, па се враћао у ћелију и седао на под. Пресавијен, избачених плећа, гледао је непо-

мично преда се и допуштао, не стидећи се своје слабости, да му се сузе сливају низ лице и да квасе дебеле бркове.

IX

Данас нам је дошла у болницу маринска музика, да нас подсети на оно што смо доскора називали животом. То је за мене био тренутак када сам заборавио да се налазим у болници и кад је око мене ишчезао мирис лекова. Нисам допустио да ме несесу у двориште, него сам замолио да ме наместе угодно крај прозора.

У великој сенци од зграда скупљали су су болесници. Испијених лица и погледа у којима се угасила живост и утрнула мисао, они су се лагано кретали на штакама и носили за собом страпан задах болнице. Из гомиле радознала света, у којој је било толико покрета, група и боја, одскакали су чудно моји другови са издуженим лицем, плавим оделом и белим капама које су тако одговарале њиховим изнуреним појавама. Посматрам их равнодушно. Немам ни трунке сажаљења за њих, јер су ме властите патње учиниле злим и неосетљивим. Гледам доле и трудим се да разумем једнога од њих, коме је дошла вереница, да га обиђе. Како ми ноћу досађује његов сухи кашаљ и грцање у прсима! Знам да је осуђен као и ја, и хтео бих да им довикнем: „Еј, не сањајте о срећи вас двоје лудих! Све је свршено!... Зар не видите смрт за леђима!”...

Они и не мисле на то! Она као да не види како су у вереника упале груди, како је погрбљен, зажарен ватром која подгриза и очију у којима сија прождрљиви плам грудоболника! Сиромах, како је бедно изгледао крај ње, која је била витка, снажна, топла тела као у младунчета и тако светла да је сјала младошћу и свежином као кап воде! Гледао је задивљено у њу и притискао њену малу руку на своје груди, као да јој је хтео показати место које га болело. Повијених рамена, на којима је јахала смрт, он се сагињао полако и удисао мирис цвећа

што га она имала на прсима. Нико није могао запазити њену привлачност као он, у тренутку када је прижељкивао снагу, па јој се осмејкивао тужно, носећи пустош у души и у очима жалост недовршена сна.

Срећом што музика почиње да свира и односи ме далеко, изван свих патњи. „Бетовен!” пројурим кроз мисао чим чух почетак увертире из Егмонта. Ах, добри маринци!

Бетовен! Човек коме је природа одузела слух, јер је умео да чује у њој оно што нико пре њега није могао! Бетовен, који је знао вратити човека у доба детињства! Нико није имао тако чисту и детињску душу као он! Мени се свиђа дубина Бахова као и његова побожност, исказана мушким и мисаоним изразом зрела човека, али кад слушам Бетовена, чини ми се да не бих ништа осетио па да ми у томе тренутку чупају који део тела! Његова музика је циновска лествица свих осећања људских. Као са врхова Хималаја, разлеже се у бескрај радост до лудила, страх који нико није изразио, бол који нико није осетио!

После те бујице осећања зазвони тихо и безазлено молитва Вечном. Она се диже небу, јер у њој нема ничега земаљског и кроз укроћене стихије шири се кроз васељену, испуњавајући је целу. И као да се са врхова планина издиже у ваздух титанска појава Бетовенова, сва уздрхтана и страсна под божанским надахнућем, те дршће ваздух пред тугом човека који је плакао пред привиђењем бескрајнога.

Бетовен! Волети га или га обожавати то је мало. Ја сам у њему увек видео нешто од оне страшне снаге стварања, коју је имао Творац. Његова дела су једна бескрајна симфонија препуна мелодија, дрхтаја, песама и шапата без краја, без прекида. Има ту толико осећања доброг и злог, љубави и идеала; има ту светлости зоре, чудне тишине звездане ноћи и беса олује. Пред очима се открива какав предео који је заспао у тишини, и у тим тренуцима оне се склапају, да би дух продро у вечност и у сву тајну стварања, под чијим напоном дршће земља...

Данашња музика изазвала ми је живље него икад слику жене која ми је у раном детињству утиснула у душу широку љубав према песми. Она је несвесно од нас стварала сањалице и људе који ће се поводити за осећањем, и бити слепи да продру у истину живота. Она нам је удахнула сумњу у себе и веру у источњачку судбину; она је усадила у нас неку врсту новостерства, те смо пролазили дигнуте главе, али никад нисмо били толико јаки да се одбранимо кад смо наладнути и никад толико одлучни, да подигнемо свој глас пред неправдом.

Она — баба — била је нешто сасвим супротно деди. Међу њима владали су загонетни односи два бића, која су се потпуно разликовала једно од другог. Он је имао потпуно праве погледе на живот, неспособан за маштање, суров у својој љубави, веран брачним дужностима не из милости, већ због јако развијеног осећања морала. Био је прек у опхођењу са њом, само да би могао испољити своју надмоћ. Иначе презрив према њеном полу, слабостима и врлинама којима није придавао важности, он је био хладан према њеним боловима, у чију искреност није веровао. Да се могао загледати мало дубље у њене искрене очи, које су биле „огледало њене душе“, он не би могао провести цео живот одвојен духовно од ње, и уштедио би себи сву грижу савести која му је доцније помрачила разум.

Баба је била обична сељанка, рођена у једном малом селу у тадашњој параћинској нахији. Родила се у великој кући која је прошлога река дала неколико чувених имена. То су били људи познати са своје благости; њиховој сујети ласкала је слава куће, па су се старали да своме животу даду што више углађености која их је издвајала од осталих у селу.

Једнога дана дошао је он, да је запроси. Она се препала, кад га је угледала на бесном вранцу, који је вриштао и помамно копао земљу под собом, а већ после неколико тренутака задрхтале су јој ноге, кад је први пут сусрела његов поглед, у коме је запа-

зила сву надмоћност. Гледала је у њему туђинца који већ полаже извесно право на њу. Он ју је и посматрао тако. Уверен у то да неће бити одбијен, и да му она већ припада, он је имао понашање човека који зна шта хоће. Иако га се плашила, морала је признати да на њему нема ничега што одбија. Био је снажан и необично окретан и чист; у покретима огледала се пргавост и мушкост, а у изражавању било је поузданости човека очеличеног у животу. Успео је брзо код свих у кући. Његово око гледало је са хладним поуздањем око себе и право у зеницу. Мисли које је исказивао биле су обичне и просте као у њена оца, само што је знао да им да такав нагласак и да их пропрати таквим покретом руке, да је изазивао и њено поверење.

Први дани са њим били су јој страшни: он је био далеко од онога што је замишљала као девојка. Њој није падала тешко ропска послушност, знајући да је то неизбежно после онога што је видела у својој кући. Она је била свесна његове надмоћности и у њему гледала главу породице, вођу њихова заједничког живота, али је захтевала мало више пажње, више осетљивости. Она је толико желела да узме учешћа у целокупном њихову животу не из сујете, не због потчињености, већ што су јој дани, док није имала деце, били празни. Она би била срећна, да дели са њим све незгоде, да га бодри у тешким тренуцима и да га тако нагна да осети њено присуство.

Све је било узалуд! У њему је за увек био сталожен појам о непогрешивости у погледу на цео женски род. Као ништавно биће једног потчињеног пола, она није била за њега нимало сложена нити загонетна. Жена је за њега имала одређени пут са дужностима које су тешке, али ограничене на узани круг у кући, што није захтевало много способности, већ дурашности и преданости. Иако је она успела одговорити постављеним обавезама, он није у томе видео никакве њене заслуге, него је остављао у зависности, не могући да заборави њене „дуге косе и кратку памет“.

Ето због чега се њих двоје не насмешише једно другом. У једанаест часова долазио је на ручак, па, ако би му нашао какве замерке, бацао би на под све што се налазило на столу и одлазио гладан у дућан. Ненавикнута на такве призоре у својој кући, она се ужаснула брака, који јој је донео само суровости и разочарења. Пред његовим строгим погледом и презриво стиснутим вилицама, распрштали су се сви снови, и појављивао се живот без радости, чији су путеви били јако обележени и водили право, само што се видик губио у магли.

Није га могла намрзнати, пошто је била неспособна за то. У прво време заваравала се надом да ће га изменити благошћу и болећивошћу, која је била најјача одлика њена. Окружавала га највећом пажњом, и он ју је подносио намргођено. Упознавала му је навике, проучавала његов загонетан карактер и трудила се да му прочита сваку мисао коју је крио у чудној дубини својих очију. Видела га је увек ћутљива, па је угушивала своју веселост и показивала се пред њим озбиљна, строга, разложна као и он. Искористила би згодан тренутак при ручку, те тражила упута у пословима, и по који пут исказивала своја страховања за његова предузећа. То је био покушај, дирљива молба да проговори коју реч и да јој покаже да и она може примити на себе један део његових брига. Он јој одговарао кратко, не гледајући је и само о унутрашњим пословима куће, а ћутећи прелазио преко њених питања о намерама у дућану и ван њега. Понекад је покушавала да га сачека на вратницама и показивала му ведар и поверљив поглед својих наивних очију, али увек сусретала његове сведене обрве, испод којих су стрелјала два немилосрдна и презрива ока која су питала: „Но, шта би хтела?”

Била је одлучена да више не попусти и не понижава себе. Али се деси да се он разболе, и она помисли да је то згодан тренутак да покуша последњи пут њихово зближење. Болујући и патећи под мукама, он није знао са коликим саучешћем га

је она неговала. Видећи га предвостручена на постељи, тврда, без јаука и уздаха, она је жалила његову несавитљивост коју је ипак поштовала. Тада је употребљавала сву нежност, да му покаже како му у томе тренутку није жена, већ нешто друго. У њеној привржености било је толико материнског осећања пред бићем које пати. Жена је тада уступала место оном што је најчистије и највеће у ње. Остао је неизмењен и ћутећи подносио све. Преко његова лица не пређе ниједан осмејак; поглед његових очију није изразио ни једном захвалност, а грчевито стиснуте усне сведочиле су о непоколебљивој вољи да не проговори и да се не захвали!

Тако су јој прошли први месеци, не доневши јој ништа од свега што је сањала. Више се није грудила да умањи осетну разлику која је постојала између њих, и навикавала се полагаано на јзамљеност. Радећи са истрајношћу својственом женама из народа, она је стварала око себе други, непознати свет, очекујући да дође један догађај који ће све изменити. Веровала је да је несрећна, и то скривала од других, али ипак имала тренутака кад се осећала задовољеном у својој сујети. Знала је она да назив „Миланчић“, како су деду звали у варошици, има сасвим други значај у очима људи; виђала га одана себи и кући, погрбљена под пословима али ведра и са очима чији је продирни сјај имао толико самопоуздања. Знала је да се из дана у дан гомила иметак, и увече га гледала како пребројава пазар донет у зобници. Гвоздена каса сандукара угибала је патос под собом, а напољу мамило ју је широко двориште, одакле је допирио смех стругу и сељака, и где су се под зрацима сунчевим укрштале сенке коњушница, кошева и торова. Осећала се срећном и задовољно понављала: „Сре је то наше!“

Допло јој је прво дете, на које она пренесе сву очајничку љубав разочаране жене, те јој материнство донесе заклон од свих душевних мука. Дотле јој је живот био мучан, испуњен ћутањем које је

срамотило пено достојанство и наметао јој само дужности, ес лајући јој викакве радости. Сад је могла да дође каква било увреда, она је била јака. Измепила се и према мужу, признајући да и он има удела у томе што је она срећна. Кад би ујутру, молазећи у дућан, наређивао шта треба урадити у току дана, и по обичају додао понеки прекор, она га слушала обрне главе, без горчине и праштала му, видећи како пред осећањем удвојених дужности хита на рад.

Са иметком множила се и деца. На сву вику запослена дома, на сав жагор стоке из великог дворишта одговарао је цвркут деце која су јој давала снаге да све поднесе. Пренела је сву љубав на њих, гледала како се развијају под њеним рукама и дрхтала страхом женке над сваким њиховим покретом. Својом трпљивошћу и осмејком сузбијала је у њима рђаве навике, као и оно што су наследили од оца, па у њихова срца дубоко утиснула прве и најосновније појмове морала. Видећи у томе велико преимућство над мужем, који се није могао посветити деци ни за тренутак, она се заузела да код њих ишчезне неподношљива природа очева, и најзад увидела да сви личе на њега, али да у себи носе широк, јасан одсев њене душе.

Мада је постала мајка његове деце, он је продужавао да буде нечовечан према њој. Она му није била дража од вранца у коњушници, па је и над њом господарио и светио се као библијски Бог. Кад је она једном пала у постељу, отечена ока, он се прво побринуо да му се ништа не окрњи од навика, и послао кола у Књажевац, да му доведе сестру. Жену није ни угледао, него дозвоа неке бабе, које су невештим лечењем и бајањем упропастиле око, а увече доводио другове и веселио се са њима дубоко у ноћ. Остављена тако, одвојена од деце, она се немоћно тетурала по соби, мучена више душевним јадима него боловима телесним. У одаји до ње веселило се и пило; свирачи су свирали, и она је слушала његову песму, у којој није било ни трага не-

спокојства због ње. С времена на време отварала су се врата на њеној соби, те би је гушио дим дувана, а његова сестра, која је била неосетљива за њу као и он, питала је онако с врата: „Треба ли ти што, Радо?”

После дугих мука, од којих јој је остао црн траг у души, она се придигла, поноситија него икад, и тврдо одлучна да више не попусти. Предала се раду, једином спасиоцу у патњама, и пронашла старе, добро познате радости међу децом, а није се ни трудила да сакрије од мужа промену која се извршила у њој. Али кад је дошла старост и пристиглоше унуцад, он се осећао усамљен и поред пуне куће. Знао је да у баби има друга везана дужношћу, но није смео потражити у ње духовног ослонца, тако потребна у старим данима, кад престаје потреба љубави, и кад међ' супружницима завлада потпуна једнакост душа. Кајао се и то брижљиво крио у себи. Освртао се па гледао у прошлост њихова живота и видео да нема ни за шта да је прекори. Пекла га је мисао да није умео разумети љубав коју је имао уза се. Више пута је хтео приближити јој се и осетити њену душу као негда, али је виђао окружену децом, која су је чувала од његове напраситости.

Како је била срећна у срањењу са њим! Мир који је владао њоме био је изражаван њеним јединим оком, благим покретима тела, а складан глас исказивао је мисли на дубок начин јако осетљива створења. У тим тренуцима била му је дража него икада! Чинило му се да нема бића које би испољавало доброту, бол и радост човечанским језиком. Како је доцкан сазнао да ни у чијим очима није могао прочитати толику чистоту мисли, и да ни у кога душа није могла тако брзо прећи из срца у реч! Све је било узалуд. Црни завој скривао је шупље испурело око и страшном речитошћу подсећао га на прошлост, кад је био срећан не знајући. Обарао је главу и ћутећи одлазио у дућан...

О, баба! Зашто си била тако добра? Зашто си нас рађала слабе и неприпремљене за живот? Зашто

нам ниси стварала оклоп који чува од сваког заноса срца? Али шта мари! У тешким тренуцима спасавала ме успомена на тебе! Кад сам се у вече враћао с рада искрвављених руку, очајан и усамљен као покајник, ја сам те замишљао и гледао пред собом твој тихи осмејак и повезано око. Чицило ми се тада да смо се вратили у оно срећно доба, и да ми глава почива на твојем крилу. И док ме твоја мека топла рука милује по коси и образима, твој глас ми шапуће тихо својим успављивим звуком:

„Слатки бабин сине! Трпен — спасен!”

Ај, ај, како ми твој глас милује ухо и како његова песма силази у дно срца! Како се од твоје чисте појаве разноси мирис који подсећа на душу из народне песме! Како се твоје лице развлича под осмејком који ми загрева срце толико година! Благо теби што си умрла, јер можда не знаш да над твојом кућом арлуце кошава, плаче стари орах и туже витки јаблани! Прошли су дани среће! Данас тамо влада пустош, која жалости очи, одузима разум и убија живот! Тамо јауче ветар кроз празно двориште и одјекује над развалинама кошева и торова! Угасио се живот коме си дала толико даха! У великој авлији дању се легу гуштери, а ноћу то је збориште духова луталица! То чисто боравиште негдашњих добрих људи, који су подлегли под грубошћу живота, бележи страشان, незаслужен крај наивног и победу злог.

Кад сам те упознао, ти си била стара. Како си морала негда бити лепа! Твоје једино око гледало је око себе благо и продирало дубоко у душу топлином израза. Било је нечега толико привлачног у твојој погнутој глави, толико топлотом на цртама твога лица, а око тебе ширио се дах нечега широко човечанског, болећивог и доброг. Нису ти била потребна два ока, да би нам показала колико нас волиш; једно је било довољно да запази наше болове или сумњу. Да си их имала два, можда у њима не би било толико израза и мађијске моћи. Завој на

њима истицао је трагедију твоје младости, као и чистоту другог ока у коме се прибирала твоја душа. Са ревношћу квочке ти си нас прибијала уза се и уједињавала величином љубави. Нама је толико било потребно уточиште мира, као што је било твоје срце, у коме је било толико места нашој слабодушности. Ти си нас познавала све, и осећала како се угибају наше душе пред тобом.

Сећам се како је међу нама нестајало сваког раздора, кад би се појавила пред нама, изборана лица и исцурела ока. Све би ишчезло, и срце би ти задрхтало, кад бисмо ти притрчали са узвиком: „Баба!” Исто тако, у овом тренутку, кад пишем ове редове, пожелео бих да ти притрчим, да те загрлим и да затражим потпоре. Хтео бих да бацим пред твоје ноге сав свој бол и да, јадајући на твоје рамену, унесем сву тугу, све очајање у један једини узвик: „Баба!”

X

Једнога дана копао са осталим радницама велику гробницу у тулонском гробљу. Дан је био мрачан и жалостан, а ветар носио у себи сву тугу јесени која је умирала под натупштеним небом. Недалеко од нас шуштало је море, чија је боја била засењена облацима, који су скривали сунце. На узбурканим таласима јахао је разуздано мистрал, гонио их ширином и на њиховим врховима разносио заповеднички своју песму. Из града је допирало звук звона, а недалеко од нас плакала је једна жена над малим дечјим гробом, још непобусаним. Ветар се играо њеним црним велом и доносио до нас њен плач и тихе узвике нежности који су чупали срце као клештима. Хтео сам побећи. До мене су допирале њене речи, које му је негда говорила, још док је весело скакутао уз њу. Она га опомињала на прошлост, шапутала му негдашњу успаванку и у материнску тугу уносила страхан јаук над његовим заспалим детињством и својим угашеним животом. Сетио сам се своје мајке и нисам могао више гле-

дати тај приказ. Поглед ми је бежао мору. Далеко, далеко, на видику, нихала се на таласима једрилица и са затегнутим једрилима изгледала као огромна исправљена мумија. Чинило ми се да се не креће и да, гоњена проклетством, лута пучином као ја; пошена валовима она се није могла одупрети судбини, као и ја.

Тога дана нисам могао зауставити поглед ни на чему што ме је могло зарадовати. Недалеко од нас био је подигнут споменик у коме сам се огледао. То је био крст, који је посрнуо под тешким велом туге што га обавија свег и у хиљаду набора скрива готово целога. Тако накривљен, са крајевима који се једва назиру под страшним загрљајем, он се нагиње земљи тражећи заштите, изражавајући сву немоћ човека у борби за вечним законима природе.

Гледао сам тај рад и мислио: Овако си и ти немоћан! И ти посрћеш под плаштом туге. Бол ти је скаменио дух, умртно мисли. Ништа ти није остало нетакнуто, па ни очи, које ти износе видик у свој примамљивости и сјају. Био си избачен у страну у овоме добу без милости, те још увек потсећаш на полетарца који вечито чека крила и излазак сунчев. Ниси се хтео вратити у Отаџбину, бојећи се да ти не упишу седам ратних година у грешку и да ти се не подсмехне паланка која ти је све однела!

— Сви су отишли! — отима ми се узвик свакога дана и ма да их нисам волео, тако ми је тешко! Волео сам слушати њихову лаж на матерњем језику него сву пажњу и болећивост Француза. Они су отишли, а ја остао сам са својим боловима који су у мени пробудили целу прошлост, износећи ми пред очи једну по једну слику, када сам био поштеђен сваке људске пакости, захваљујући детињству на које нису смели ударити. Гледао сам у прошлост и видео је увек обавијену плавом провидном маглом, из које промичу лица и носе на себи све узбуђење доживљенога. Чинило ми се да је то земља снова, постојбина људи који су имали тако осетљиву

душу. То је било доба сањарија и бајки, и доба када су људи носили у очима веру, на језику истину, а у срцу љубав, коју је скоро увек изражавала песма.

Виђао сам се често у кући о свечаним данима. Шта је ту лица преображених срећом за коју ваљда знало само оно време! Дед је отишао да спава. Под ниском таваницом дође куће кршила се песма, и уносила у раздрагане духове сенку туге, облак неког необјашњивог страха помешаног с веселошћу. Чинило ми се да сви присутни стрепе пред новим путевима, које им крчи машта.

„Камен-мосте, не нихај се!“ пева мој отац, заваљен у столицу, затворених очију и преображена лица.

„Драго моје не надај се.
Еј, не даду ме, леле мене,
за тебе!“...

Како је он знао да да израза грлу и кад дође оно место: „Еј не даду ме“, да своме гласу дода један још силнији израз туге и да махне болно главом.

Та ме је песма изгонила увек напоље. Изишао бих, наслонио се на врата од куће и блудео у ноћ. У ушима ми је брујао његов глас, а јаблани су шумели и својим дрхтајем указивали на сву истинитост и постојање бола о коме јеца песма. Чинило ми се да видим њу, којој је народна машта посветила тако дирљив доказ саучешћа. И док се ветар игра њеном разбарушеном косом и сузе сливају низ младо боно лице, док очајно испружене руке дрхте у мраку, мени изгледа да чујем њен врисак како се разлеже долином: „Еј, не дају ме!“...

Постоји у нашој кући једна стара избледела слика. Она потсећа на какав прашљиви акт, како по безбојности, тако и по чудној мешавини источњачке ношње и запада, који се у то доба почео несмело појављивати. То је слика неке певачке дружине у којој се певало без поделе гласова, без нарочитог спремања и познавања посла. Дружина је привлачна по доброј вољи која се огледа на лицима свију, као и нагоном на новоме животу. Ту је у средини стари учитељ Радуловић, као хороваљ, и његово ва-

рошко одело, са белом крагном и малом невешто везаном машном, чудно одскаче од остале разнолике ношње.

Доле су, у првом реду, стари људи, обучени у чакшире и гуњ, са шареним појасима и ципелама, од чијих шиљатих врхова и црне коже необично одударају као снег беле чарапе. Средњи ред је смешан мешавином народне ношње, у коју су унели по нешто од онога што се у то доба почело називати „мода”. Трећи ред је заступљен самим младићима који се јасно истичу. Ту се виде и разликују капути са шареним прслуцима, као и широке панталоне испод чијих ногавица се једва назиру врхови зашиљених ципела. Има се чему насмејати, посматрајући ту слику. Поред јако накривљених шубара, запажа се и какав шешир, који се једва држи на врху неке главе и зачуђено се смешка себи, своје сопственику и целој групи!

Ту је у последњем реду мој отац. Он је окренут мало улево, те му се види орловски профил и голобрадо, припурасто лице. Машта ме преноси свом снагом у то доба, и гледам радознано у све што је на њему. Највећу ми пажњу привлачи његова бела кошуља, са обореном јаком, без кравате, и шарен прсник којим се шири и пресјајкује ланац што у џеповима држи сат и кључеве од касе. Запамтио сам га добро последњих година, па зато гледам зачуђено у његово срећно лице, и узалуд тражим онај горак осмејак који је последњих дана запечатио његове прте.

Он је био прво дете у родитеља и у томе је сва несрећа његова, јер је био осуђен да и сувише рано упозна све радости и горчину живота. Носио је у себи отисак бабине душе и био, на своју несрећу, неподложан јаким особинама очевим. Растао је сањало, тих и великодушан, те је знао увек да нађе разлога да затвори очи пред туђом грешком и да је опрости. Био је наиван, често пута слаб и неодлучан у својим намерама, али увек искрен. Највећа његова слабост била је песма, која код њега није

означавала безбрижност, већ дубоку, осећајну природу, која је на тај начин налазила највише излива. То је за њега била истинска мана, јер је у тренуцима раздраганости давао велики део себе, и жртвовао најчистија осећања људима који га често нису разумевали.

То се не може опростити трговцу који је принуђен да гледа хладно око себе, да прорачуна и предвиди сву неизвесност појединих послова. Он је био вредан, умео се загрејати радом и посветити му сву вољу, али му је строгост дедина убила још у детињству независност духа, слободно изражавање и нагнала га да разуме посао сасвим друкчије него његов отац. Рад је за њега био пре свега заклон од сваког прекора, па је тек онда долазило осећање дужности. Дед је увек био поуздан у исход каквог предузећа, које иначе не би започињао, али га после давао сину који је радио истрајно и са вољом, само вођен намерама очевим, сумњајући готово увек у успех, те је његова несмелост остављала утисак да је био неспособан за чисто умни рад у трговању. То је било неразумљиво за човека, који је још од раног детињства претрчавао пијацу, која га раздвајала од дућана, па на вратима, гологлав и понизан као слуга, очекивао да му отац дође.

А у то време није било искушења за млада човека у нашој варошици. Младост му је прошла без икаквих радости, јер се у паланци строго чувала наивност обичаја. Тада су чаршијом промицала старинска цубета, постављена кожом, а тупо одјекивале потковане плитке ципеле и беласале се вунене чарапе. Живот је био једнолик, прост и сутрашњица није доносила никакве промене: све је ишло као и јуче. Он је био везан за дућан строгошћу очевом, а за кућу љубављу мајчином. Та два проста али дубока осећања, чинила су му живот подношљивим, и каква мала промена, која би изменила уобичајени ток, имала је за њега важност читавог догађаја. Волео је људе и тражио њихово друштво у коме је био скоро незапажен због

своје стидљивости, па са нестрпљењем очекивао да дође недеља, да иде у село, где ће се надисати ваздуха и бити слободан.

Враћао се у вече са претовареним колима. Пустио би коња да иде ногу пред ногу и певао, продирући својим гласом кроз мрак. Кроз угашену светлост и живост у пределу пиркао би весело ветрић, и носио његов глас који се губио, као да је прогутан тмином. Гдеде, на Озрену, видела се ватра, и промукло лајање паса изазивало слику пастира који уз светлост сања о прошлости, док верни пратилац, начуљених ушију, продире чулима кроз таму. Летња, топла ноћ владала би под намрштеним небом и чинила утисак да су крајеви ишчезли, а не обавијени мраком, и он се полагано приближавао паланци, која је спокојно светлукцала и позивала на одмор.

То су били срећни тренуци, ти одласци у село, где је смео дати маха мислима, не обуздајући себе. На селу, међу људима који су га познавали и у њему гледали рођака из вароши, његовој стидљивости није било места. Ту је његова доброћудна шала налазила одзива међу сељацима које је добро познавао и волео. Говорио им је њиховим језиком, и мисли изражавао као и они. Био им је свој покретима, изгледом, простотом навика; његова доброћудност имала је искреност човека из народа. Он их је волео љубављу у којој није било ничега прорачунатог, исказујући им пријатељство каквом шалом, која би несташно прелетела преко усана, не врећајући никога. Остављао их очаране својом младошћу и добротој њима својственом, па идуће недеље одлазио у друго село, где је каквом шалом избрисао за тренутак неку пргавост свога оца, и доводио ствари у ред.

Али поред свега тога, имао је тешких тренутака у дућану, где је често трпео грдњу ни за шта, јер је дед, ако је имао што да му замери за какву ситницу, чинио то тако намрштена лица и са толиком безобзирношћу, да је савет изгледао више као прекор. Осетљив и увређен, он је одлазио мајци

и жалио се, уносећи у глас толико искреног и жалостивог, да јој се стезало срце. Знала је да га савлада и да нађе разлога који би оправдали оца у очима синовљевим, а да у њему не увреди самољубље. На тај начин, она је у њему сузбијала размаженост и навикавала га на потпуну покорност оцу. Пред каквом неправдом, или прекором намерно упућеним на очима целога света, да би што јаче осетио казну, он је одлазио кући сузних очију, сумњајући у љубав очеву према себи, а враћао се у дућан преображен, потресен мајчином нежношћу и саветима. Пред њеним осмејком сваки је бол био далеко, а повезано око указивало му је докле је она ишла у оданости и говорило да се пред дужношћу никад не уступа.

У вече би мрак обавио својом тајанственом дражи варошицу. Затварао је дућан и одлазио кући. Нека чудна, чежњива тишина владала би кругом, и дугуљаста и протегљаста прилика Озрена оцртавала се нејасно на небу, и имала нечега подмуклог. Из парка вребала га помрчина густог дрвећа; он је пролазио пијацу осећајући сву изразитост природе која је чезнула за одмором. Ишао је задовољан, и мислио на тренутак када ће крај свеће угледати мајчино лице и њен срећан осмејак којим је увек поздрављала његов долазак. Често пута је затицао како успављује брата у колевци и пева му гласом који се лелујао и уносио немир у душу. Разнежен до срца, он би пришао, спуштао јој захвалан пољубац на руку и прошапутао јој: „Добро вече, нано!“

Она би се насмејала и показала му очима на братића који је мирно спавао, па му обавијала руке око врата, сагињала га до себе и одговарала му својим милујућим гласом: „Добро вече, Рајко!“ Настао би тих разговор. Он јој причао о раду у дућану, о пазару, о догађајима у варошици, и често пута, пропраћајући све то сопственим мислима, разрогачио очи од чуда, видећи да мати има сасвим друкчије мишљење. Ти њихови разговори удвоје, као и за-

једничка размишљања, били су му кориснији него сва вика дедина. Ту је, са мајком, упознавао себе, запажао своје слабости и јачао разум новим опажањем, на које га је наводио њен трезвени дух, па сазревао потпомогнут независношћу самога себе у њену присуству. Та се вечерња идила прекидала дединим уласком у собу; село би се за сто и ћутећи вечаравало. По обеду је примао наређења, изговора на увек срдитим гласом, па одлазио у своју собу на одмор.

Били су очигледно задовољни са њим, само му то нису хтели показати. Његово присуство у дућану било је неоцењиво, јер се дед одавао пословима који су му доносили више користи него роба у радњи. Свега једанпут показали су му да цене његов рад, кад се дед вратио једном из Београда, па му бадио на сто, не говорећи ни речи, златан ланац на коме су били причвршћени кључеви од касе и сат. То је збиља заслужио, јер му мати није могла помоћи ни у чему; она није могла играти улогу посредника све до неколико година пред смрт. Њој је било ускраћено задовољство да буде духовна спона између њега и мужа, а то јој је било врло тешко, јер је знала колико годи одраслој деци заузимање мајчино да се савлада отпор очев. Сви покушаји у томе погледу одбили су се о ледено лице дедино; он је захтевао да му сваки изиђе пред очи и да искаже своју молбу. „Ствараш од њих људе пресавијених леђа и кукавице!“ викао је он.

Она је ћутала и увиђала да јој је, као каквом војнику, опљачкана личност његовом вољом. Знала је да деду не може ништа поколебати у уверењу, да она није способна ни за какав посао у који је требало унети расуђивања и предвиђања. Он јој је ограничио дужности на телесно подизање деце, одричући јој сваку способност, да од њих створи јаке људе и да им да добар правац за живот.

Дед је волео мога оца онако како се може волети дете, које прво пристигне и подметне свесрдно леђа да умањи терет који пада на плећа родите-

ља. Дед је опазио да у сину нема нимало од његове бујне, претеране вредноће, али му ипак опраштао наслеђене особине мајчине и није му замерио ако би, на Тодорову Суботу, устерао вранца уз високе степенице касапске каване, па ту пио вино из котла, не сјашући.

XI.

Оженили су га врло рано, гоњени потребом да имају једно чељаде више. Ти разлози постоје и данас код сељака, где сви обзири падају пред обичајима. Он је био у томе погледу срећан, јер су га бар оженили девојком коју је хтео. Био је скроман и налазио у жени оно што је желео. Био је скроман и врхунцу жеља. Миран живот чувао га је од сваког искушења Задовољан, весео и млад, он је био окружен људима који су волели његов глас и здраву шалу, која није знала за поругу.

Његов изглед варао је посматрача. Гледајући га с профила, видећи његов снажан, повијен нос, дебеле бркове и браду мало истурену унапред, човек би се преварио пред тим знацима јаке воље и био изненађен, кад би му загледао лице и срео сањалачки поглед који је сведочио крајње спокојство. У први мах сваки је био зачуђен таквом супротношћу, али кад би зачуо његов глас и видео мирне црте, које су складно одговарале ономе што се читало на лицу, морао је доћи до закључка да је све то тако природно. Ипак, и поред свега тога, било је мушке лепоте у његовим развијеним раменима, пространим прсима и снажном врату, који је скромно носио његову главу.

Први пут сам га запазио кад је једном био дуго болестан. Сећам се да сам му одлазио у постељу, миловао његову црну, пуну браду, са радошћу приносио уху његов сат и радознано ослушкивао: тика-так-тика-так!... После сам са њим ишао на имање, и гледао га обузета пољопривредом која га је оплеменила још више. Ту је уносио толико тихе истрајности, радовао се својим успоменама као дете, пос-

матрао како се под његовом руком развија благодно дрвеће, па разговарао са њим, давао му полета и певушио полагано. Он их је подизао рукама које су им миловале лишће, и шалећи се дрмао им грану у знак нежности. Исказивао им је своју наклоност веселим лицем, или звиздуком дивљења пред њиховим напредовањем. Обилазио их је сваког дана, бодрио их својим присуством, говорио и тепао као живим бићима, или упућивао прекоре на безазлен начин који је одисао љубављу, а пред мрак им долазио поново, гледао их брижно, старајући се да му ништа не умакне погледу што би требало урадити сутрадан.

Проводио је цео дан на њиви или обору, радећи подједнако са надничарима. Подстицао их својим примером и, веселећи их шалом или песмом, давао им много више воље за рад него непробојно лице дедино. Нико се није знао окружити поштовањем и другарством од радника као он. Чим би се појавио на њиви, његова снажна прилика, подбочена на штап, поздрављала их је осмехом који је храбрио. Између њега и тих људи опалених лица и тврдих испуцалих руку, владала је сагласност другова који заједнички доприносе послу. Њихове жене и деца звале су га нарочитим именом, у коме је било толико простог и неизвештаченог. Радећи са њима, он им је заповедао осмехом или покретом руке, и у свему томе било је више молбе него заповести.

Увече, задовољан проведеним даном, враћао се кући, док је сунце полагано залазило иза клисурских планина и златило врхове Озрена и Ртња. Ишао је увек лагано, замишљен, оборене главе и, наслањајући се на вишњев штап, удисао тежак мирис босиљка који би увек узабрао пред полазак. Појавио би се на вратима дворишта, бришући марамом ознојено чело, поздрављајући нас својим осмехом, који је доносио толико вере за будућност. Притрчали бисмо му ми, деца, и отимали се да му пољубимо руку и прихватимо штап, а он се смеш-

као задовољно и шибао нас шаљиво босиљком по лице.

То је био човек кога ништа није могло измени-ти. Никаква неправда није му могла утиснути у душу горчину и нагнати га да се свети. Праштао је са хришћанском великодушностју, која ће му доцније бити толико драгоцене, кад буде патио. Његови другови са робије, вратили су се кућама пречишћених појмова о држави и људима, а он остао увек исти. Патње га нису очеличиле нити створиле од њега човека способна да позна живот. Благ до слабости, рђаво припремљен за борбу, идеалиста који је остале судио по себи, он је увек попуштао срцу, допуштајући да буде преварен брзо и лако. Цело његово држање имало је нечега неодлучног и меког. Требало је видети му покрете, у којима је увек било оклевања и сумње, па да се у њему запази човек сувише добар да би се могао одупрети другоме и сувише сањало да би могао разумети живот. Изражавао се стидљиво, као да му недостаје даха. У почетку би каква мисао изненађивала дубином осећања, маштом и полетом, па била брзо прекинута стидом да доврши до краја. Увиђао је и сам колико у његовим речима има болећивости која је смешна, као и схватања удаљених од стварности, те се заустављао и допуштао да га гуше осећања, којима није смео дати израза. То није значило оскудицу духа који је каткад наилазио излива пред нагоном веселости, када се реч сливала течно, окретно исказивала какву мисао, нагонећи на смех начином изговарања и богатством речи.

Али од све стидљивосит и муцања није било ни трага у песми, која је остављала широко поље његовој осетљивости. Ту је он био свој. Мелодија га помагала да ла себе и пружала му ширине. Песма је нарочито испољавала његову плашљивост и дух пун полета. Најјаче је била изражена његова душа, створена да воли, да осећа, да пати. Певајући својим танким гласом, он је владао њиме неограничено и слободно, миловао слух слушалаца, губио се и

јачао, ношен осећањем, уљуљкиван сопственим звуком.

Много је знао да пева! Ту је дрхтао цео, као да је знао да ће једнога дана зацвилети, ужаснути се живота и људи. Није ни слутио да пева своје будуће јаде и старост, коју ће паланка изложити подсмеху и упљувати је.

ХП.

Године су пролазиле и ставиле између прошлости и садашњости неколико гробова, који су једини остаци негдашњег живота. Они указују речито на ништавило живота и, заштићени законом од личне својине, подсмевају се људској грамжљивости, па показују пут где се свршава свака себичност и где је она немогућа...

Они спавају ту вечним сном, како кажу песници. Ту, под густим хладом трепања, одмарају се они који су пали у борби са људима. Зими се више њихових гробова завитла кошава, и њен јаук се разноси долином као кајање. Ништа не ремети њихов мир под земљом која их је матерински примила у своја недра, штитећи их истуреним бедрима од сваке напасти. Њима су уштеђени болови; јаук не силази више са усана, уздах не пара груди. Под последњим грчем смрти затвориле су се очи насићене живота, у коме су сусретале само лицемерство. Земља их чува од сваког гађања и понижења. Данас су они неми и свете се за све неправде и оглушују о сваку молбу. Пред њиховим скрштеним рукама, и мраморним лицем, поклонили су се издајнички сви они који су живели од њихова зноја и црпили до краја њихову наивност. Све је свршено, све је обавијено непровидним велом тајне пред сухом, накривљеном крстачом, која као да посрће под ништавним третом једног сасушеног венчића.

Они су жртве времена које нису могли разумети. Пали су због поноситости и одупирања Молаху, као и толики други. С колена на колена преносила се духовна несавитљивост и тежња да се

сваки узвиси над тегобама живота, под којима се падало, те су сви били исцрпени у борби и, лишени свих идеала, чекали смрт са поверењем. Око њихових гробова скупљало се потомство и са чуђењем гледало у слике урезане на каменој плочи. На питања, на узвике бола и јаук чупан заједно са крвљу из срца, одговарао је одјек који се одбијао од планина и губио се пољем.

Како их ја све добро знам! Њихове појаве урезале су се дубоко у души! Ја читам сваку мисао на њиховом лицу и познајем им сваки покрет. Био сам тако далеко од њих, за време изгнанства на Крфу, па ипак је преко залеђених албанских планина долазила до мене успомена на њих, и љушкала се на таласима. Шуштање мора преносило их је, те се на валовима приближавала и нихала мајчина успаванка из детињства. Биле су ништавне све песме сирена пред тим удаљеним шапатом који је ветар носио у себи и предавао га мору. Тада сам носио мрак у души, али је у ушима брујао измешани жагор мојих планина, од којих ме је одвојила судбина.

Сви ти којих више нема, исто су оно што и ја, јер у себи носим њихове нагомилане болове и патим и за њих и за себе. Њихове грешке носим већ толико година, па идући животом, посрћем под слабостима. Хтео сам се ослободити злокоби која ме је стално пратила, и подлегао сам. Толико сам пута био уверен да сам се отео утицају њену и да сам, борећи се дурашно, разгрнуо истину живота. Све је било узалудно. Путови су ми били унапред одређени, и кад год сам хтео сврнути у страну и одморити се, осећао сам како би ме нека невидљива сила шчепала за врат и поново стављала на стазу посуту жеравицама. Ја сам ишао посрћући даље, носећи у себи крв која се палила и уништавала тело. Знам ја за тешке дане кад ми је било хладно, кад сам дрхтао, био тужан и кад нисам знао шта је то олакшати се сузама највећег дела бола. Идући кроз живот, ја сам увек имао ноћ пред очима; за зору сам знао

и радовао јој се само док сам био дете, а доцније пролазио сам кроз кишне дане, који су били лишени светлости и сунца. Откад је прошло то наивно доба дечаштва, ја сам живео само у привиђењима, дивио се јачима од себе и узалуд прижељкивао њихову снагу. Било је тренутака кад сам падао под осећањима која не би могли одредити ни песници ни мислиоци. Пред чудном сласти каквога изгубљенога гласа у пољу, ја сам отварао срце, давао се сав и дрхтао под утисцима којима је моја машта давала толико полета. Данас сам истрошен бескорисним узбуђењима, подлегао сам лишен снаге и сваке отпорности, и на моје мисли се спустио дугачак мртвачки вео.

Где су они часови када сам у мирној чари видика и уз звуке вечерњих звона гледао из далека нашу кућу, која се смејала под сунцем? Где су они срећни тренуци, када бих, ушавши у двориште, угледао погнуту бабину прилику, и кад би мојим несташним духом овладао мир, који се огледао на њеним пртмама.

Како је тада живот био лак у својој простоти и са малим потребама. Како је то брзо ишчезло пред наглим преокретом у обичајима! Док је сељак живео на селу мучним животом и свео своје потребе на најмању меру, дотле су се оне повећавале у вариацији несразмерно приходима, несразмерно времену. Ишло се, у погледу на цивилизацију, циновским корацима младих народа, који су се журили да што пре изађу на светлост. Ишчезли су брзо старински миндерлуци, који су ишли с краја на крај собе. Старинске чакшире и џубета висила су о моткама у подруму, и под вишегодишњом прашином, коју је на њих набацало време, изазивале мисао на „стара, добра времена“, како уздишу старци.

Лети би дошли гости, да проведу „сезону“ у бањи. Са њима је долазио у наше место дах нечег новог и удобног. Њихове чисте прилике, са оделом које је белином засењивало очи, одскакале су чуд-

но од нахерених плотова и неокречених кућа бањских, а пртљази пунили су наше домове ненавикнутим мирисом и изазивали мисао на бољи, удобнији живот. Жеља за променом расла је необуздано пред летњом навалом тих дошљака, који су нам доносили забуну и неумереност у навикама. Од оне простоте дотерало се до болесног подражавања великом свету, и лудост раскоши без потребе завладао је свима без разлике.

Међутим, времена су се толико изменила, да у доба, када сам почео размишљати о свему што се око мене догађало, није било ни трага од негдашњег поштења „у четири ока”. Железница је нашем месту донела толико зла; оно је пропадало; њене куће које су негда сачињавале срце варошице, губиле су се, растурале по свету и ишчезавале, да у гробљу заузму широко место. Са железницом пале су све навике дотле толико вољене и чуване у трговачкоме свету. Тешко онима који то нису могли увидети и прихватити се немилосрдног али богатог посла као што је давање новаца под интерес! Ти су пропадали и односили у гроб поштење, које је било неразумљиво, и обичаје, који су постали смешни.

Док су у томе прелому људи у нашем месту бирали начин да се спасу, дотле су се околне вароши развијале. Узалуд су се из нашег места низала у дугачком реду натоварена кола житом и, стењући под теретом, ишла станици удаљеној читав дан! Стара и трома подвозна средства, са кротким воловима и шкрипом неподмазаних точкова, пала су пред ватреним колима Стивенсоновим!

Наше место је изгледало као дрва стиснуто између два камена. Оно се повија под ветровима који га не могу ишчупати; киша га шиба; кора му испуцана под мразом, а сунцем сасушено лишће дршке под болом који плаче деблом. Бедно дрво диже се у ваздух: хтело би слободе, даха и живота. Ноћу се спусти страшна тишина и мрак више планина, и заструји неки засебан живот двоструком радосћу, а оно гледа у мрак и покушава да се спасе терета

под којим пуцају жиле у корену. Зна шта га чека сутра! Први сунчани зраци пашће му на гране; утишаће се ветар; усијаће се камење, и око њега расуће се ваздухом мирис сасушене траве, која се увија под жегом! Указаће се у подножју дрвеће; предвече ће изићи из јазбина ветрић, па ће се под њим за тренутак изменити заталасани врхови, и забелиће се као сребро преврнуто лишће у липа, а оно ће остати тако усамљено, плашећи птице којима његове закржљале гране не пружају одмора.

Место је умирало полагаано. До тога доба су у трговини постојали обичаји који су изгледали једино добри. Железница је својим писком прогласила други живот и указала нове путеве, па је скучени дух сељака пробијао ту ширину, наилазио на нове видике, увиђајући сву застарелост толико чуваних навика. Он је бежао од нас, јер му више нисмо били потребни; ми смо га и сувише подсећали на негдашњи уски живот.

Отпочело је и нестајање задруга. Прошла су брзо времена када се долазило на вашар, о Преображењу, у великим групама. Напред је на коњу јахао старешина, за њим су синови и унуци гонили товне волове на пазар, а у колима, иза њих, смејале су се беле и чисте прилике жена и деце. Тамо, на вашаришту, заузимао су широку трпезу, а око њих мирисало је стајаће руво, „као дуња из сандука“ и разлегао се незадржани смех среће. Сад је сељак долазио сам, гонећи пред собом измршавело говече, промукло од рикања и глади. За тим је задихана жена носила на леђима љуљку са дететом, а на вашаришту седали су на отворену пољану, и јели из заструга сасушену папулу.

Задруга се распрштала, радиност опала, те нам је сељак долазио у варош поцепана гуња и опанак, раздрљених груди као озренски медвед. Некад је злочин био велика реткост и био ругло за село у коме се догодило; сад сељаци из Трубаревца убијају за жуто дугме. Све је било ишчезло. Живот је постао тежи и скупљи. Железница нам је била узе-

ла нашега сељака и водила местима које није познавао. Тамо су се људи смејали његовој простоти и злоупотребили је, па се враћао у село преварен и осрамоћен. Више га није могла загрејати срдачна реч. Долазећи нама, он је носио на прсима невидљиви оклоп који га је бранио од варошких зала, па постао неумољив према онима, којима је однео и црно испод ноктију, стављајући их у исти ред са онима, који су га пљачкали.

Варошица, захуктана новим животом, губила је полагано свој првобитни изглед. Дошли су нови људи који су, служећи код старих, запазили све заблуде. Нове радње ницале су по крајевима варошице. Тако је сељак, обично задужен код оних горе у чаршији, био ослобођен непријатности да се појави пред повериоцима, него је долазио до нових, куповао што му је било потребно и бестидно бежао у село.

Ти млади трговци упропрастили су, али у исто време и осветили старе. Сељак је сада био у своме друштву, јер су га они добро познавали; њихова лукавост била је исто тако подмукла, а окретност им је превазилазила трому довитљивост сељака. Нестало је било старинских тевтера и дебелих књига дужника: на њихово место појавиле су се дугачке црне табле, које су на себи носиле трагове каквог ништавног или тренутног дуга. Тако су се сусрели људи који су се добро познавали. Ове из вароши није дирало запомагање сељака; они нису давали ни паре њиховој поштеној речи, које више није имао, и на сва преклињања слегали су презриво раменима и окретали леђа.

Баш у то доба највеће опасности по опстанак, и кад смо били на прекретници живота, десио се догађај који је уништио и оно мало наде за будућност: умрла нам је баба.

Она је на својим избразданим цртама носила слогу и љубав нашега дома, а њено око имало за нас извесност и мир садашњице. Ми смо живели

њеним животом, говорили њеним језиком; њена широка рука грлила је свом снагом душе, а спарушене груди примале су матерински сваку погнуту главу. На тим грудима плакали смо сви ми, и ту налазили утехе и благу реч, која је својим дрхтавим нагласком уносила у нас веру у живот и правду.

Да сам само знао да ћемо је тако брзо изгубити, не бих је остављао по цео дан. Ишао бих за њом као псето и пратио њене лагане кораке. Нагнао бих је да седне, па бих јој пришао, стављао главу на крило и затворених очију слушао њен глас, старајући се да у срцу сачувам сваки дрхтај...

Увече смо се скупљали крај њене постеље. Она нам је гледала у лице и молила нас да јој не скривамо своја страховања, мада је и она предосећала да ће нас са њеном смрћу заустити свака срећа. Није нас могла заборавити ни у тренуцима највећих болова. Кроз муке, кроз полусан вечности и нејасно привиђање смрти, њене побледеле усне изговарале су наша имена, а ослабљени глас изражавао нежност јачу од свега.

У њеној љубави према нама било је веће захвалности него смо је заслуживали. Она нас је волела, јер смо јој својим присуством учинили живот подношљивим. Ми смо дали снаге њеном стрпљењу и повећали јој несавитљивост према патњама. Она је знала да смо се на њен узвик нежности давали целим срцем, и одговарали са истим дрхтајем у гласу и покрету. Она је живела само због нас и у нама гледала продужење себе у сваком погледу, те је смрт била ништавна пред задовољеном сујетом те тихе сељанке са децјим срцем. Пред замахнутом косом смрти она је погла главу с поверењем и очекивала мирно ударац. Знала је да је пут којим је прошла кроз живот, био широк и светао, а трње којим је био присут сагорео је пламен њене љубави, те се широка стаза беласала под сунцем, и његов одблесак сијао јој душом.

Једнога вечера које је било последње, окупили смо се још једном крај постеље на којој је умирала њена старост и наша срећа. Смрт је била ту, и њена ледена рука почивала је на бледим уснама бабиним. Није нам могла говорити, али јој је дух остао непомућен, и једино око сјало је као зрак сунца кроз пукотину. Напрезала се да говори, па пред недостатком снаге лице јој се развукло у осмејак, којим је тако дуго владала над нама.

Сви су дошли да је виде, сви, сви... Било их је и из трећег колена. Умирала је тешећи се мишљу да ће живети, иако ће умрети. Напољу је била тиха летња ноћ. Ваздухом је владао неисказани мир и чинило се да се ништа не креће у васиони, која је мучала и скривала у себе тајну живота и смрти. Пред кућом ћутао је орах, сведок њенога живота; кроз отворени прозор допирао је свежи дах Озрена и доносио собом удаљени живот који је киптео у ноћи, а мирис цвећа из градине продирао је тешко у собу, и у томе тренутку чудно подсећао на погреб, венце и плач који ће за кратко време завладати кућом.

Баба нас је гледала без речи, смешећи се, унесећи у свој поглед последњи напор живота. Била је бледа и носила у оку сву тајанственост последњих тренутака, али је све на њој исказивало љубав: руке без моћи, глава боно окренута нама и лице зрачено миром вечности којој се приближавала. Све су јој мисли биле окупљене над нама, где се налазила оличена сва прошлост. То јој је била последња мисао ка животу, и полагаано, као јутарња звезда, гасило се њено око. Смрт ју је уграбила лако и без отпора, као из поштовања према ономе што је препатила.

„Ње више нема!“ зајаукали смо сви, осећајући колико ћемо бити слаби без ње. Нестало је са њом анђела чувара и кућа није била као негда. Под својим скрштеним рукама баба је односила собом у гроб срећу свију нас, те су сви путеви у животу били тешки: слаби су падали, а малодушни свртали

у страну. Видик је био мутан, и ми смо лутали. Тражећи излаза, ударали смо главом о препреке, крвавили срца и рањавили руке. Није било више оне помисли да ће нас због какве погрешке погледати прекорно њено око, и да ће тихи глас пророморити са нагласком туге: „Не, синко, то није лепо!“

Сутра-дан носили смо је црквици, која се купала под сунцем.

„... во гробје лежашчују“... певали су свепштеници, изазивајући мисао на ништавило живота „и вижду по образу Божију созданују нашу красоту-у-у-у!“... То поповско јако изражено „у-у-у“ имало је толико детињске зачуђености пред разорним делом смрти. Тај последњи слог, са својим укањем, падао је мрачно на срце. После, кад смо изишли из цркве и пошли гробљу, сећам се како сам веровао да у природи чујем:

„Умрла је баба! У-у-у!“

После сахране корачао је по дворишту оборене главе, љући и мрачнији неко икад, дед. Његови кораци одјекивали су глухо и страшно по опустелој калдрми. Шубара му је била мало више забачена на теме, глава падала на груди, поглед се упијао и, рекао бих, пробијао кроз земљу. Мада се трудио да се савлада, био је тако неодлучан и слаб. Осећао је да је изгубио нешто врло драгоцено, чију је вредност запазио тек сад. Чинило му се да му је сав живот бесциљан, и првипут се уверио у његово ништавило.

— Жалим је! узвикнуо је љутито одбијајући црну мараму — жалим је срцем, и ви не знате како је мени овде! — додао је боно и показао руком на прса. Тај покрет исказивао је крајње очајање, а глас једва задржавао сузе. Није се могао даље уздржати, него је бацио срдито шубару на земљу, сео на степенице и покајнички заплакао у глас.

XIII

Ноћас сам снιο бабу. Дошла је мени у болницу, узела моју главу на крило и миловала ме много својим топлим рукама. Гледао сам дуго у њу као у

сунце, те ми се изубијаним телом проносиле нежност према њој и захвалност коју није ништа могло одагнати из срца. Та ноћ ме је вратила у прошлост, и указала ми на детињство које је прошло брзо, као журећи се да ме одведе у сусрет новим патњама. Трпео сам толико, да ми дани детињства изгледају обавијени невероватношћу сна. Баба је умрла, и ја сам јој за сву љубав платио рушевинама младости. Ноћас сам дуго гледао у њено лице, на коме нисам могао видети откуд јој толико снаге да пребаци преко главе све што јој је загорчало живот. Напротив, она ми је и ноћас показала свој вечити осмејак!

Данас сам хтео урадити као она, да се насмејем и да покажем болничарки своје развучено лице. Нисам успео, јер осмех није био искрен; њега није изазвала никаква радосна мисао. Тај извештачени и усиљени покрет ка животу довео ме је после неколико тренутака до очајања. Хтео сам се извући из овог страшног стања учмалости. Хотећи да заповедам клонулом духу, ја сам и нехотице одголитио сав јад своје душе. „Откуд вам осмех?“ Те несмотрене речи болничарке ставиле су ми до знања, да моје на бол навикнуто лице не успева да изрази никакво задовољство.

Боже мој, јесам ли за увек изгубљен? Да ли збиља сви који ме окружавају виде на моме лицу утиснут печат смрти? Ако је то истина, Господе, онда ми се смилуј! Дај ми моћи, и само један мали део од Твоје страшне снаге исцељења, да бих вршио ове редове. Смилуј ми се!...

„Како је то страшно“... као да неко понавља, ругајући се, моје речи. Ја се осврћем зачуђено по соби, и чини ми се у углу одаје видим нешто неодређено и мрачно. Осећање, које ме никад не вара, указује ми на појаву несреће која ме још увек прати.

Први пут сам је тако видљиву угледао, кад сам се једнога дана нашао потпуно сам у казану једнога брода који смо оправљали. Унели смо и последње цеви, остали радници били су изишли, а надзор-

ник ми је рекао да ми неће бити тешко напипати врата више главе.

Журио сам се. Притврдио сам и последње завртње и пошао вратима тако радостан, да се што пре ослободим тмине. Али су она била не само затворена него још и укуцкана великим чавлима. Била је ноћ. Брод је спавао миран. Лупа мојих песница није пробудила никога, и ја сам узалуд викао...

Нигде живе душе... Лежао сам на хладним цевима које су ми жуљиле ребра. Било је нечега неумољивог у тој тишини немих предмета који су пресјајкивали тупо. Та неосетљивост железа дражила ми је чула. Лупајући у врата, повредио сам руку. Принео сам је светлости која је продирала кроз цеви, гледао како се одливала кап по кап крви и бројао равнодушно: један... два... три... Она је текла на отвору ране, а из мене се одливао живот и расло огорчење према судбини. Кад бих само знао, мислио сам, да је ово последње искушење, пустио бих је да истече сва, па нека ме ујутру нађу обливена њеним пурпуром. На тај начин дао бих раду све што сам имао, мада сам знао да ниједан људски посао није плаћен са толико незахвалности, као тежак рад оних који без одређена занимања лутају светом и нуде своје жуљевите руке у њајам.

Дошли су, најзад, по мене. Лупа њихових чекића, која ми је имала донети слободу, одјекивала је душом као васкрсење. Био сам скоро онесвешћен губитком крви, па ми се чинило да плава радничка блуза стеже тежином окова. Изнели су ме на кров брода. Ту ме је обасјало сунце, које се рађало криво као моје срце, те сам одахнуо и насмејао се животу који сам мрзео.

Данас исто тако очекујем лупу чекића који ће ми донети ослобођење. Она закуца, покатакд, на звонику болничке капеле, и њена мелодиска лупа, изражена у грмљави и ломљењу тонова, испуњавајући зрак необјашњивим одјеком смрти, затрепери у мени свом снагом. Тада ми искрсне пред

очи гробље на вашаришту под Озреном. Његов тих изглед, роморење водопада и шум Градашнице изазива жељу за миром. Вечито намрштени Озрен подсећа својим ребрима и суморним изгледом на сву вечитост и непроменљивост природе, а јато гаврана, које гракће високо у ваздуху и кроз ветар жури у неизвесност, указује на сву беду живота.

Ту смо једнога дана однели деду и предали гари која је сакрила његове болове. Он ни тамо није могао отићи као и сви људи. Смрт му је била необична као и живот. Умро је под стидом за који није знао за живота.

Неко време по бабиној смрти тапкали смо у месту, неспособни да идемо унапред и још довољно присебни да бисмо ударили уназад. После је настала пометња. Знак за узбуну дао је најјачи међу нама — дед!

Каква освета судбине! Пао је први онај који нам је у свим опасностима био вођ и спасавао нас својом несавитљивошћу. Године га нису могле нагнати да посрне, бриге га нису појеле пре времена, незгоде га нису могле оборити, јер их је очекивао истурених прсију, већ га затресао бол који дотле није познавао. Пао је први тај деспот и носилац истине у животу. Намакнута шубара скривала му боре на лицу, а испод чулавих обрва гледале су зачуђене и несмеле очи. Ишао је погнут и као пребијен. Био је измењен из дна и вечито забринута лица. Кућа му је била празна, као да је кроз њу протутњала кошава и све однела. Долазио је у њу по морању, али као странац кога ништа не привлачи.

Није му се миљило ништа. Увече би, по вечери, олазио у своју собу. Из других одаја у кући долазио је до њега жагор оних који нису били тако усамљени као он. Његова незгодна природа одвојила га је од деце, која су га волела и нису смела то да му кажу. Покушати зближење било би бескорисно: посумњало би се у његову искреност, и то би зна-

чило заборавити прошлост и признати своје слабости.

Поглед му се управљао углу собе, где је назирао у полумраку бабину постељу, страховито празну. Некада, кад је она одлазила кудгод у госте, он на то није ни обраћао пажње, нити опажао њено одсуство. Али сада, постеља је остала празна за увек, без наде у повратак, празна у свој неумољивости смрти која је прошла кроз одају. Тек сада је увидео да је то баба доприносила његовим успесима у животу, дајући му кућу која је цветала и љубав које није разумевао. Како му је било потребно њено присуство сада у старости, која му је повијала грбачу!

Био је немоћан опростити се мисли да ју је изгубио за увек, па укочено гледао у њен кревет не очима мужа, већ бића које клеца под непрекидним шапатом савести. Некада, док су били млади, он се поносио њоме, не зато што је била лепа и добра, већ зато што је била његова, што је на њу имао право својине и што је у њој била задовољена његова сујета мушкарца. Некада је она била ту, да би јој могао исказивати своје омаловажаваље, да би јој у свакој прилици указао на зависност њена положаја и свео јој дужности на најосновније животне потребе. Тада се смејао њеним разлозима, био неосетљив према молбама и сузама, а сада би дао остатак свога живота, само кад би је поново угледао, сусрео њене уплашене очи и могао јој упутити набусито, кроз дебеле бркове, какву нежност коју би разумела.

Живот му је био тако празан. Његова усамљеност била је незгодна осталим укућанима. Осећао је да не може, као негда, да тражи утехе у раду, него му је малаксали дух чамео у још снажном телу и чезнуо са прошлости која је прохујала, а он је није могао разумети. Сад је увиђао да је своју срећу био жртвовао заблудама времена у коме се родио и живео. Сачувао је уображени понос мушкарца и самољубље, окружујући себе поштовањем и страхом. Њему је ласкала плашња пред његовим гвозденим лицем. Живео је задовољан собом и својом моћи да

влада. Био је усамљен као некада, али му тада самоћа није падала тако тешко, већ је голицала у њему неограниченог господара. Он није знао шта је то неуспех у животу, па се заваравао мишљу да ће се челична воља увек срцу одупрети. Сад му је било очигледно да је баба однела собом у гроб све оно што га је негда очигледно чинило срећним и поноситим у сопственим очима, и поједини догађаји, у којима се испољавала његова неосетљивост, излазили су му пред очи са неумољивом живошћу и паралли срце.

Како је био сам! Чинило му се да остали укућани живе друкчије. И они су опажали бабино одсуство, али га подносили удружено, док би његов кашаљ одјекнуо кроз празне зидове собе и губио се мрачним ходником као одјек прошлости. Нигде никога крај њега! Био је осуђен да умре сам, одвојен од деце страхом који им је улио у срца још док су били у колевци. Тада није умео уживати у радостима родитеља, већ све жртвовао личним прохтевима и раду без одмора. Године су пројуриле и урезале му на чело дах прохујала времена, а бели бркови и проређена коса, попала ињем, показивали су речито да се приближио крај живота.

Зашто да је био увек сам, кад није било потребно ни мало напора па да разуме срећу која га је окружавала? Шта је добио? Ништа више сем угледа који је лако изгубити и коме је дао целога себе, жртвујући чак и радости и најприснија осећања једнога бића. Живео је моћан и силан. Сплетке су далеко обилазиле његово име; људи се клањали његовој речитости и бојали се његове убедљивости; у кући су сви дрхтали пред његовим погледом, а на прекоре и вику главе су се обарале понизно земљи и престрашена лица исказивала покорност и стид. То повлађивање његовој вољи испуњавало му је душу поносом и необузданим уверењем у правичност и способност. Био је господар себе у очима света и својих у кући. Волећи, он је давао од себе колико је хтео и, сматрајући та осећања као слабост, старао се да се то не запази. Био је при-

ступнији странцу него својој деци. Сујетан на своју исправност, он је сматрао да је треба чувати у очима других, а да је његовима на дому била дужност веровати у њу, и успео је.

Успео је, али по какву цену! Ограничио је себе неприступношћу за своје, и давао израза великодушности другима, који је нису заслуживали. Сад му је живот био немогућан, јер нигде није видео радости за себе. Није се могао показати слаб, него је живео патећи, не показујући право лице, чувајући навике које су му постале одвратне. Сва несрећа његове старости била је у прикривеној љубави између њега и деце, коју обе стране нису смеле исказати.

XIV

Данас је по околним брдима, која затварају тулонски залив, пао снег. Снег, снег!.. Колико успомена доноси са собом сваке године његов бели покривач!..

Некада ме је, дан раније пред његов долазак, плашио јаук ветра, чији су разнолики гласови одјекивали душом, те сам се успављивао кријући главу под покривач. Природа би бректала, и њен звиждук страха испуњавао је наша детињска срца помишљу на немоћ људску у борби са непогодом. Такве ноћи сам увек сањао вештице. Напољу је стењала долина под невидљивом и неодољивом моћи, и нигде људског гласа да се одупре. Варошица је спавала обавијена непробојном помрчином, а гдегде светлуца по који прозор и до изласка месеца буши таму.

Ху-ху!.. свира ветар, и као да под његовом сибином дршће кућа. Са Озрена силази у паланку ледени дах неспокојства. Узнемирена природа исказује своју стрепњу продуженим вриском. Ветар свира празним улицама, проноси кроз њих пакленом снагом свој писак и губи се вртачом, гоњен новим урнебесом, новим цвиљењем растиња, које се повија и јеца према ћуди олује.

Дани нису били тако страшни као ноћи које

су доносиле пробуђену машту, обновљену таму и први снег. Ујутру би мати утрчала у собу и повикала весело: „Устајте, децо, пао је снег!“ Убрисала би нам замагљене прозоре и ми смо гледали зачуђено преда се. У дворишту је скакао гаров, изненађен зимом, и покушавао да ухвати пахуљице које су падале на њега. Са јаблана грактало би гладно јато гаврана и као нарочито истицало видик који јим оголелим дрвећем боде очи. Све је утонуло у снег, и немогућно је разликовати куће под Озреном, које као да су се залепиле уз њега. Та сурова слика планина што ћуте и не осећају на себи никакав терет, даје нечега што храбри и уздиже дух. При синоћњем ветру наметала нам се мисао о смаку света, а данас нас њихово изборано лице и набрекли бокови као штите од новог напада.

По која сеница прилетала је прозорима и, гоњена зимом, кљуцала у окно, тражећи заклона. Прхнула би уплашено пред нашим покретом да је примимо, и удаљавала се брзо, машући одлучно крилима у правцу Озрена, чијим се узаним стазама пењала на врху поворка дрвара. Њихове црне и покретне прилике одударале су јако од белине снега и општег мртвила у природи. Ветар је доносио до нас њихово довикивање и то само за тренут, па се тај нејаки глас губио пољем, а нама се чинило да смо зачули какав вапај или слабачко одупирање у немоћи, те нам се срца стезала болом и страхом. У томе тренутку чинило нам се да има нечега подмуклог у буквама на Озрену; оне су се црнеле на белом снегу и чиниле утисак да у успаваној природи има нечега мрачног, нечега што вреба.

Увече се ветар будио. Ноћ му је доносила крила, а планине позајмљивале своја издубљена бедра. Вратила би се кошава и затресла би се долина. Мећава би погонила снег обалама Моравице и очистила сметове на залеђеној површини. Зајаукали би брестови пред црквом и замуољили би пискаво јаблани. Подигао би се урнебес у коме су учествовале све ствари, па се проносио као талас над долином и губио се клисурама. Ветрови би доносили у

варош лајање лисице и заурлали би пси кад би им са планина допро до чула крвнички траг курјака.

Како је драго домаће огњиште у тим часовима, кад нам се чинило да нам прети разјарена природа! Па ипак, чинило ми се да сву ту хуку надвикује нејаки звук вретена у рукама бабиним и мајчиним. Оне преду замишљено, али као да им се мисли губе пољаном, понесене вриском растиња и бректањем планина.

А дахће захуктано иза њихових леђа велика бронзана пећ, која испуњава душу неком чежњивом мирноћом, која за тренутак надвлада страх. Међу децом никла би песма, прикрадајући се полагано. Нашим гласовима придруживао се мекани глас бабин и ублажавао их својим дрхтавим изразом среће. Мајчин глас брујао је тужно у ушима, као кад се великим звонима са звонаре придружи мало школско звонце, те пратњи каквога ђачића дода још један нејаки уздах туге. Као што ме увек жалостио тај звук, тако ме је увек нагонила на плач сетна песма мајчина. Њен глас је био чудан по дубини, из двајао се од осталих, дрхтао у соби и заустављао се над предметима као лептир који као да је пад њима сејао дах прошлости. Тај старински глас свијао се око срца као вео туге, стезао се све јаче и подсећао на сумрак што пада полагано, све више обавија видик и чини собу страшном и празном.

Једна је таква зима само по својој суровости подсећала на те часове среће. Баба је била умрла, девојке разудате, а у скоро испражњеној кући запевало би које од веселе, увек безбрижне деце. Лица старијих била су мрачна, нестало је смеха, живело се у магли неизвесности која је мутила видик, а из ње допирао је до нас подругљиви смех људи. По варошици су се проносили чудни гласови о нама. Причало се са поругом о деди и, као што је то својствено паланци, ишло се даље без икаквог размисљања. Нигде тако као у малим местима нису развијени ниски нагони зла. Паланка је као жена:

зауставља се тек онда, кад јој пукне пред очима сав ужас онога што се не да поправити.

Варошица у унутрашњости то је средина која не зна за милост, већ прља, руши и убија увек мучки. Паланка је кукавица као и сваки тиранин: њу сачињавају сви у уништавању, а нико у одговорности. То је средина полуписмених сељака, који су силом изменили навике због места у коме су се затекли. Ако је ма ко изрекао какву несмотрену реч за било кога, тај је пропао још истог дана. Вест би се распрострла местом као ветар, ширила се и разносила, бивала све богатија лажима и за неколико часова задобивала важност догађаја, који ће толико занимати оно што та иста паланка назива презривим именом „сокак“!

У тим нападима није се штедело ништа: рушене су породице, убијана срећа девојака, прљана младост, срамоћена старост, а за леђима жртава вукла се поруга и стид. Сплетке су ницале као уличне песме: сви су је знали, а нико није умео рећи откуда долазе. Главно је било да је основа бачена на пијаци срама, а после су долазили људи, опробали моћ уобразиље и додавали са нечувеном расипљивошћу једну по једну појединост.

Узалуд се жртва отимала. Узалуд сви покушаји да се докаже лаж: све је било доцкан пред стеченим мишљењем околине која је изрекла необориву пресуду онако с рамена. У таквим приликама смрт је била једини лек. Тада су долазили тужна лица они који су је изазвали, и понеки од њих умео се и заплакати!

Тако је никла и усадила се у нашој варошици прича о деди. Њу је после избрисала смрт, и тек пред његовим отвореним гробом нестало ју је као магле под ветром.

Мада је знао шта је то паланка, дед се није освртао: његове испуњене груди као да су носиле ветар у себи који је брисао све пред собом. До њега су били допрли сви ти гласови, а он био миран, знајући да нема човека у варошици који ће се усудити да му то каже у лице.

У инат, баш је тих дана највише пројаживао чаршијом на бесноме вранцу. Његове ситне очи биле су љуте као у тигра, а срдито замахнута рука обавијала је око коњских бедара троструку камцију. На коњу, који се пропињао под њим и налетао на каванске столове, црвена, јогунаста лица и очију које су натмурено гледале испод чупавих веђа, он се показивао варошици у свем бесу једне несаломљиве старости, указивао јој на себе, дражио њену пакост и уносио у паланачку тишину разуздано вриштање хата и лудачки топот потковица, под којима су севале искре на калдрми. Као да је хтео рећи: „Ево ме, то сам ја, кога добро познајете и на чију старост насрћете!.. Био сам поштеђен толико година од ваше злобе, и знам да ће завршан рачун бити ужасан!.. Погледајте ме добро, и реците да ли сам ја један од оних који ће замољити, уплашити се и погнути леђа пред вама?.. Има ли кога од вас да сме опкорачити халу као што је мој вранац, којим владам како хоћу? Има ли кога међу вама који би прегризао грлић на сатљику, као што чиним ја у часовима љутине, иако имам седамдесет и пет година?.. Има ли међу вама мекушцима, који живите у хладовини каквог иамена и наслеђа стечена туђом муком, има ли међу вама човека који би смео заиграти бесомучну трку на пољима, где не сме бити препреке ни коњу ни јахачу? И ви мислите да је под мојим седим косама побегла снага, ишчезла мушкост, замрла жилавост?“ Замахнуо би камцијом, погао се по седлу и пројурио као ветар чаршијом, а за њим се дизали облаци прашине и сведочили да је улицом прошао вихор.

— Умешала се жена!.. — смејало се грохотом мало место, уносећи у наш стид још и ту пакост, што су везали за нашу судбину жену која је била право чудовиште.

Ја је се добро сећам. Бежао сам негда од ње као од вештице, чију сам слику виђао по књигама за децу. Плашиле су ме њене зловне очи, које су имале прљаву боју зелене маслине и жмиркале око

себе са неповерљивошћу мачке. У њену присуству није било места веселости и смеху. Њен поглед хватало је право за грло и стезао јабучицу, а уста, извијена и усечена као у рибе, стискала су се прерзиво, истичући болесно трзање лица. И у притворно погнутој глави, у говору у коме је било извештаченог стида, и у покретима пуним грубости, опајало се створење коме је судбина доделила жалосну улогу да служи на подсмех сокаку.

Бар да су нашли жену која је била у стању скренути с пута човека који није знао за слабости. Познавали су га сви, па ипак заборавили његове врлине, подсмехнули му се оним потуљеним ђифтинским осмехом, и осудили га, исказујући му презрење у лице. Сиромас дед тражио је спасења на све стране, сем код нас, који смо га могли пружити, само да смо смели. Мучен злокоби од како умре баба, он није знао шта би дао за један тренутак мира, за искрену реч или доказ саучешћа. То је могао бити ма ко, и он би се у накнаду дао цео.

Тако није могло остати. Долазили су нам људи и причали такве ствари, да нам се срце стезало од срамоте. Не знам шта су били одлучили старији у кући, али никад нећу заборавити једно страшно зимско вече. Напољу је јаукала ноћ као какав паћеник, и сама месечева светлост имала је у себи нечега хладног. Залеђени поток крај куће беласао се као олово, а по која откинута грана са јаблана пролетела је зраком, и њена сенка јурила душом као мисао страха. Спавале су непомичне планине и њихова била гледала непомично у небо. Из њихових јазбина и пећина ницале су нове снаге које су уносиле покор у долину. Ту се уједињавао страшан звук ветра, који је после у џиновском вртлогу растао, уколико се више удаљавао од места поласка.

Вечерали смо у тишини, као и обично: лица су била забринута, као да су на себи носила отисак ноћи која је била страшна. Ја сам имао неко мучно осећање које нисам знао одредити, и то се потврдило кад сам видео како се мати и стрина уда-

лише, и ми остадосмо сами. Осећало се нешто необично. Било је у одаји нечега што се припремало да прасне као гром. И сам дед био је узбуђен: његово ско гледало је узнемирено око себе. Устао је и пошао вратима, али застао, видећи на њима стрица који се одупро леђима о њих.

— Чекај мало, оче!.. — рече му он одлучно. Дед застаде изненађено, осврну се око себе. погледа прво у мене, па затим његов болан и узнемирен поглед паде на тужно и необично бледо лице мога оца.

— Шта је ово, Рајко?... упита он боно.

Неколико тренутака владала је потпуна тишина. Мени су играли предмети пред очима, а јако куцање срца угушило је тутњаву кошаве. Отац је био наслоњен леђима о зид; под њим су дрхтале ноге од узбуђења и глава падала покорно на прса; лице му је било блеђе од зида, а црни бркови истицали су још јаче мртвачко бледило његових образа. Он је ћутао и прибирао снагу, осећајући да је то један од оних тренутака кад се требало одупрети. То је било дуго као вечност, и никада у животу нисам доживео чекање нечега што је било страшније од тога, па ни за време ратова.

Отац проговори тихо, несмело. Није он знао прекорити или се наљутити. Његове речи падале су дрхтаво са усана и остављале утисак да се молбом и преклињућим звуком простиру на колена пред оним који је за њега живео само у сјају сунца.

— Четрдесет и пет година нисам ти рекао ни речи — говорио је он испрекидано. Пратио сам ти сваки миг и слепо ишао за твојим стопама. Моја жена и ја донели смо ти прву радост, прву песму као и прве болове, и никад преко наших усана није прешла ниједна жалба!.. Знали смо те пргава и љута... али смо ипак разумевали твоје срце и волели те!.. Данас се изменило све!.. Рекао бих, да срамота притискује овај дом... Ја сам овде, да бих ти показао да се слажем са млађим братом, али ти нећу рећи ни речи, ни речи!.. Јова је много млађи од мене и није толико везан за тебе као моја жена,

деца и ја... Кад смо ми заједнички патили и гледали у отворену раку, он је био дете... Негдашње муке научиле су ме да ти могу опростити и...

— Доста! — прекиде га дед заповедничким гласом, који је одјекнуо као ударац сикире, па, окренувши се стрицу, упита:

— А шта сам теби скривио, Јово?...

— Шта си ми скривио?! прасну стриц и хтеде првишут да му баци срамоту у лице, али, обузет болом и сузама које су га гушиле, он клоцу, пребледе још више и зариди јаким гласом, као да је био ван себе.

Дед стукну преплашено два корака. Догађало се нешто што није могао замислити. Његови синови, доскорашња деца која су до јуче дрхтали пред њим, усудили су се не само да му се одупру, него и да затраже рачуна! Био је љут као никада и у првом тренутку хтео је да скочи и да га рашчерупа рукама, али кад је зачуо плач и видео да они пате због срама који му је варош набацила, он седе скрхано на столицу и обухвати главу обема рукама.

О, јадни деда! Зашто је било потребно да те видим у томе тренутку? Зашто сам те угледао сломљена, оборена на земљу? Ја сам знао да седе косе нису убиле у теби отпорност мужјака у борби за опстанак. Ти си био оличена снага, јак као храст, човек који није знао за страх, колебање и сумњу. Ти си гледао опасности у очи и општрим покретима рамена стресао са себе све што те спутавало у животу. Судбина те била створила челична, тврда у љубави, неразумљива у животу, слаба према туђим патњама и неумољива према нама, твојој деци. И ти си пао! Ти према коме сам ја изгледао мали као према јабланима! Видео сам те скрхана. Тога вечера читао сам ти на лицу да прекореваш себе што си у борби са људима ишао у крајност. Како сам ја могао бити јак, кад сам видео уништена животом ђина какав си био ти?...

— Шта си нам скривио — говорио је отац гласом испрекиданим узбуђењем. — Шта си нам скри-

вио, питаш се ти, иако знаш шта се по вароши говори?.. Нећу да те питам да ли је то истина., али знам да се разноси оно што се стицало толико година..

— И што си стекао ти! прекиде га дед подсмешљиво.

Стриц се збуни таквим одговором, али се прибра и продужи:

— Ми ти не можемо опростити, што си заборавио нашу....

— Ђути, дете, молим те! — узвикну дед и у гласу му је било и бола и претње.

— Нећу да ћутим! — викну огорчено стриц и приби се још јаче вратима. — Нећу да ћутим!.. Доста смо затварали очи и носили стид на образима пред оним што се догађа на видику целог света!. Ми смо, не одупирући се, допустили да те рђави људи одвоје од нас; они ти држе шаку на очима и не дају ти да видиш колико овде, међу нама, има љубави за тебе!..

У томе тренутку учинило ми се да сва страхо-та ноћи прође кроз собу и испуни нас својом зимском хуком, следи дах у прсима и изађе напоље, тресући прозоре и врата. Неумољиве стричеве речи одјекивале су под сводом, а са јаблана силазио је у одају и вејао се међу нас чудан звук раздора и свађе.

Гледао сам их... Дед је седео погнуте главе и крио поглед од нас. Био је као окамењен, осетивши први пут у животу шта је то страх и натурени стид, па су му стиснуте руке сведочиле о олуји која је владала душом и кретала се за силином стричевих речи.

Недалеко од њих стајао је мој отац. На његову лицу читало се узбуђење које убија. Он као да није могао разазнати где је, шта се око њега догађа. Знао је само да је све то нешто нечувено, и да неки глас говори његову оцу речи које се он не би никад усудио изговорити. Био је слаб да се одупре, и пожелео да се удаљи, или да запуши уши. Хтео је да

се заплаче, да их замоли обојицу да престану, али су му била занемела сва чула, и он се прибијао дрхтавим ногама о зид, да не би пао.

Уколико се тај приказ приближавао крају утолико се његов бол удвајао. Били су и сувише ставили у искушење његову снагу. Неко време је веровао да ће се савладати, али је све било узалудно пред напорима на које није био навикнут. Полагано се савијао његов стас и скрхао се потпуно. Руке су му надале клонуло низ тело, а оборена глава као да је тражила на прсима какав заклон који спречава вид и угушује слух. Страшне стричеве речи скупљале су му се у срцу и продирале кроз њега свирепим болом као сечиво. Изгледало му као да се љуља тле, да дршће кућа, па је прекораво себе што је присуствовао свему томе.

А стриц је говорио и даље. Прва бујица бола била је прошла, и у њему се појављивао тужилац који је био свестан да удара где треба. Наслоњен леђима о врата, решен на све, он је говорио речима које је сецкао његов испрекидан дах.

— Где је оно поштовање којим смо те окружавали ми, варошица и читава околина?... Где су данас они људи који су некада долазили теби и у животу упућивали се за твојим саветима и стопама?... Нема никога; сви су те напустили!.. Где ти је поуздање, понос и глас чувена трговца?... Да није тамо где си упрљао своју лепу старост... Где је твој страшан и искрен поглед, пред којим су се обарале главе оних који су хтели да ти се подсмехну?... Где су те очи пред којима...

У томе тренутку догоди се нешто необично. Стриц замуче изненадно, видећи да дед устаде једним наглим одлучним покретом. Његова глава, са белом косом, брковима у нереду и необично бледим лицем била је нечувено бела. До мене допре његово шиштање кроз нос, и кроз страховито натуште не обрве упуту на нас поглед који нас прикуша за под. И он полете вратима оним хитрим оштрим корацима, њему тако својственим у часовима љутине.

Било је у њему нечега налетљивог као у грабљивице, а јако стиснута и напред опружена песница држала је у томе тренутку сву прикупљену снагу, пробуђену увређеним поносом.

Ја затворих очи и са страхом очекивах да чујем ударац који је доносио смрт. Кад сам их отворио, видео сам по дедином ставу да се у последњем часу задржао једним силним напором воље. Стајао је пред стрицем, скрштених руку на прсима, па као негде, кад га је хтео истући за какву погрешку, упутио му је поглед својих ситних и као никад страшних очију.

Био ми је окренут леђима и нисам му могао видети поглед, али спазих како стриц прикупи сву снагу да би издржао продирни сјај тих очију. Та присебност није трајала ни за тренутак. Поглед му поче врдати по соби, заустави се прво на мени, па видећи на моме лицу исписани страх, он се окрете моме оцу и рече тихо, молећи: — Браца!...

А старац је стајао пред њим као утвара. Његово позеленело лице било је преображено под разбарушеном и сребрнастом косом која се лепила за слепоочнице. У ставу му није било скрушености оптуженика: његова глава, која као да је била од воска, стајала је високо и охоло усправљена. Доња усна му је неприродно дрхтала, а скрштене руке одскакале су на прстима од узбуђеног дисања. Био је без покрета, без гласа, али већи за читаву главу. Стајао је пред њим претећи:

— Хтео си да знаш где су ми очи!.. Ево, хтео сам ти их показати!...

Остављен самоме себи, обузет изненадном мишљу да се налази пред оцем, стриц задрхта. И као дете, застиђено казном због учињене грешке, он диже плашљиво главу, најже је уструпу, као очекујући ударац, одвоји се од врата и седе скрушено на столицу.

Дед се окрену око себе. Његов поглед пређе презриво преко стрица и заустави се на сломљеној појави мога оца. У његовим очима била је сасређена

сва љубав која му је годинама почивала у срцу. Неколико тренутака борио се тако са самим собом, па уздахнувши пође вратима. Ту се окрену као човек који је хтео казати нешто што га мучило. Његове љутите очи падоше на мене свом силином; он се насмеја презриво и рече са неописаном горчином:

— Зар си и ти ту, балавче?!.

XV

То вече није допринело ништа. Моји родитељи одлучише да жртвују себе паланци, и колико сутра почесмо са деобом.

Дед је ћутао, али никада његово лице није носило толико видљивог бола као тих дана. Обилазио је дућан далеко и лутао варошицом оборене главе, бежећи да не гледа покор који му је пустошио душу. Могао се оправдати, могао је бити чист и светао као некада, само да је хтео затражити послушност. Он то није желео, надајући се да ће деца увидети сву заблуду и оканути се деобе која никада не доноси доброга.

Понекад би ушао у дућан и видео сав неред око пописа имовине. Његов молбени поглед одбијао се о ледено лице стричево, о стидљив поглед очев и о моје детињство. Уздахнуо би, стављао руке позади и оборене главе одлазио кући. Ту за столом, док су деца чаврљала око њега, он је јео без воље. Укочени поглед губио се у правцу Озрена, односно га далеко, изван домашаја обичног живота.

Како је било тужно то последње вече у старој кући! Верујем да је тада, цвилећи од бола, облетала око ње велика душа бабина! Мени се чинило да одлазимо на крај света, и да никад више нећу чути како гостољубно одјекује мој глас под кровом. Одлазили смо, али нам душа остајала привезана за старо гнездо. Како је у њему било топло! Како смо сви носили сунце у срцу, загревајући се међ зидовима, на којима је била исписана повест нашега живота! Занемеће стари орах, заплакаће јадовито сасушени османлук пред кућом! Затитраће се у је-

сен над њом опало лишће у јаблана, и бацаће на напуштени кров црвенкасто лишће које подсећа на широке мрље крви. Залупи ће се под кошавом, и страшно одјекнути празном кућом, старинска врата са звекиром!

Тога вечера стајали смо крај врата од собе и оборене главе очекивали да дед устане са стола. Он је јео полагаано, кашика му дрхтала у руци, а низ лице падале крупне грашке зноја. Гледао сам га кроз сузе, мислећи на његове збрчкане руке, на којима се јако оцртавале плаве вене, па с тугом сећао на оно време када сам му прилазио са страхом и љубио те руке, које су сада тако стрепеле и одавале његов бол.

Тишина у соби била је страшна; у ваздуху, под дрхтавом светлошћу лампе, било је толико тешког осећања растанка. Отац је гледао расејано по соби, и каткад му се низ лице откидала суза и тонула у брк. Изгледао је као на смрт осуђени, и мени паде на ум један приказ, кад на Превалцу стрељаше једнога зликовца који је до последњег тренутка очекивао милост.

— Хајде, Гајо, треба се журити!... говорио је писар благим гласом.

— Сад ћу!... Слушај, Миљо! — викну он жену. — Немој оставити ону шашу у Падинама да труне!.. Продај кукуруз, а жито чувај за кућу!.. Ходи, да ти дам новац који имам при себи!..

Она му пришла и пружила длан, а он отпочео бројати. Дрхтао је сав и замагљене очи нису виделе ништа пред собом. Избројао је, чинило му се да се преварио и отпочео поново...

Тако је дед стрепео на помисао да треба устати. Пред њим на столу није било више ни мрве. Поглед му је очајнички тражио какав предмет који би га задржао још неколико тренутака, па кад ништа не нађе, он устаде неодлучно и погледа несмело у нас. Његов мали раст заљуља се и клецну му једно колено скоро неприметно, али то није трајало ни тренут, и он се управи као војник који се био заборавио.

— Оче! — отпоче мој отац узбуђено и једва чујним гласом. — Оче, ја излазим сутра из куће и молим те да нам допустиш свима да ти ижљубимо руку!...

— Излазиш из куће! — понови дед боним гласом који задрхта као одјек. — Излазиш из куће! — понови он, као чудећи се нечему што га је изненадило. — Излазиш из куће!... повика он очајно, окреће се око себе, гледајући нас све редом, тражећи на нашим лицима да ли је збиља могућа таква одлука.

Био је као избезумљен. Седи бркови дрхтали су болно, а уздрхтала рука провлачи се кроз косу која је била светла и бела као голубово крило. Никад га нисмо видели таквога, и сви помислисмо: — Ах, шта смо урадили!..

— Нека ти је срећан пут! — рече он малаксало, — али ти руку не дам!.. Не дам! — викну он гласом у коме је било толико жалости, да нам се стеже срце. — Не дам!... понови он још једном и сакри је иза леђа, као бојећи се да му је ко не отме силом, па излете на врата као ветар. А за њим, кроз мртав ходник, одјекнуше глухо његови кораци, у чијим су се хитрим покретима осећале сузе.

XVI

Мисао ме враћа у ближу прошлост. Сећам се како смо се на сам над Божића кренули из Скадра за Љеш. Бежали смо незнано куда, али ипак били задовољни што смо оставили беспуће и наишли на широк друм који се протезао долином као разастрто платно. Дан је био топао и ведар. Под јужњачким сунцем купале су се у зрацима голе планине, дисали весело дугачки редови кипариса и несташно пиркао топли приморски ветрић.

И поред свега тога пут је био жалостан и околина мртва за нас, који смо носили на својим плећима бол читавог народа. Није се могло залутати. Пут је био обележен жалосним остатцима изагнанства и лешинама људи који су умирали. Очи су биле и сувише навикнуте на такве призоре, и пролазило се ћутећи, журећи се мору. Срца су била

скамењена и никакав јаук није се чуо ни од кога. Пред нама беласао се друм и његова белина сијала душом као светлост спасења.

Крај пута умирали су војници под теретом и величином дужности. Нису тражили помоћи ни од кога, знајући да им је нико не може дати, и гледали без горчине како поред њих промичу другови оборених глава, стиснутих вилица под сопственим патњама. У место људи пролазиле су гада њихове сенке, које су носиле у очима грозничави сјај глади и сву неосетљивост јединке у борби за опстанак.

Ишао сам полагао друмом. Тражио сам на све стране најмлађег брата и загледао све лешеве крај пута. Био сам скоро усамљен, пошто су ми умакли другови са којима сам ишао. Журио сам се да их достигнем, и у трчању угледах једнога војника који је седео крај друма и наслонио немоћно главу на мотку од телефона.

Застао сам и сагао се да бих га боље видио. Био је још жив. Под нахватаном кором од прљавштине и дима од логорских ватара назирало се младо лице. У страшним и испуцаним рукама стискао је грчевито сухи комад проје, које му је дала нека милосрдна душа. Ђутао је затворених очију, и његово једва приметно дисање и јако измршавели врат сведочили су да крај није далеко.

— Одакле си, друже?... упитах га, старајући се да га не изненадим својим гласом.

Изгледало је да сам га тргао иза сна. Покушао је да отвори очи, на лицу му залепршао осмех, али не одговори.

— Одакле си?... понових ја и лако додирнух његово раме.

— Из Ниш... прошалута он тихо.

— Зашто не идеш даље?..

— Не могу!.. рече он истим гласом.

— Не можеш јер ниси јео!.. Зашто не једеш тај хлеб што га имаш у рукама?..

Он отвори очи и погледа изненађено у сасушено парче проје. Рука му се невољно диже устима и

паде немоћно на колена. — Не могу!.. понови он тако равнодушним гласом да ми застаде дах у прсима. — Не могу!.. Не могу!.. понављао је изнемогло, чинећи слабе покрете руком, као да се хтео одбратити од наваљивања.

Било је и сувише доцкан! То бедно парче хлеба, које је прижељкивао идући пустињама албанским, дали су када му више није било потребно. Судбина као да је хтела да се подсмехне сиротом детету, нудећи му у последњем тренутку оно што му је дотле сурово ускраћивала. Иза мојих леђа чуо се топот и поред нас пројурила весела поворка официра и неких жена које су се бестидно смејале. У овој долини плача било је људи који су могли помоћи да су хтели. Најсебичније биле су жене, које је Бог створио да кроз њих упознамо љубав, нежност и милосрђе.

— Ја сам из Ниш!.. Никад нисам могао забравити те речи које је бедник изговарао ка нешто давно, давно прошло! Колико прекора судбини, колико бола за тек отпочетим животом и колико искрености и туге у последњем поздраву родном месту које се беласа крај Нишаве!

Жалим што нисам умро таквом смрћу! Био бих тако задовољан, кад бих могао у својој стиснутој песници угушити сав бол и насмејати му се у последњем тренутку. Ја ћу са исто толико туге, са истом искреношћу у гласу изрећи име свога места. Желео бих да умрем у заносу као онај мали војник крај друма, и да ми у томе часку изумре сећање на туђ језик. Хтео бих да будем само свој, да ми испред замагљених очију промичу сенке само познатих лица, да ми у слуху забруји музика мајчиног језика и да пројури крај мене горди масив голога Ртња!

Мој дед је умро стиснутих песница. Издахнуо је гледајући у њих, два дана по нашем одласку.

Дошао је у подне из дућана. Суседи су га видели, кад је ушао у двориште и стао као окамењен.

Врата и прозори на доњој кући били су широм отворени, а празни и одгољени зидови зјапили су хладно као пећина. Застао је за тренутак, заљубљао се из дна као храст чијим се деблом проносе ударци сикире, и заклонив очи руком, позвао стрину и рекао јој боно:

— Снахо, затвори та врата, молим те!..

Ушао је у собу где се ручавало. Ту је годинама био окружен децом, у чијем се присуству кривило његово мргодно лице. Он их је гледао увек намрштено, али нико није знао каквом је љубављу било испуњено његово срце. Данас је све пусто. Сви су отишли, сви!.. Напустили су га они у којима је била оличена његова прва радост у животу, и они што су погнутих глава радили неуморно и текли заједно са њим. Отишли су зато што их је волео и није им умео то исказати. Нашли су туђу кућу, иако је само за њих текао своју. Зар им она није пружала довољно мира и топлоте?.. Зар забравити прошлост испуњену толиким мукама и отићи зато што се паланка бацала блатом на његово име?

Освртао се око себе. Питао се да ли ће до краја живота одјекивати тако страшно његов глас о празне зидове куће. Зар патити тако сваког дана: и данас, и сутра, и све до смрти?.. Одвели су децу која су му припадала по свему, а највише по љубави коју је осећао за њих. Нису били далеко од њега, али му се чинило да то растојање премаша границе његових моћи, и да га од њих одваја недогледна пустош коју не може никада прећи.

Нестало је њихова чаврљања, запиткивања и смеха! Неће никад доћи они тренуци када је намрштено седао за сто. Нико није ни слутио шта је било за њега осетити се запахнут мирисом њихова детињства, живети у звуку тих једрих гласова и одговарати им строго на запиткивања. Излазила су му пред очи њихова наивна лица, са безазленим погледима, и чинило му се да још чује у ушима:

— Деда, дај ми још мало, али да месо буде крто!..

Тога дана сео је да руча тек обичаја ради, осећајући да пред његовом тугом престаје потреба за одржањем живота. Његова свежа и примамљива старост клонила се заходу. Дух је био ослабљен неиздржљивим болом растанка, и ништа га више није привлачило садашњици, коју је испуњавала осама и сенчио јад. Они, који су отишли, однели су остатак његове жилавости и целу душу, која је иначе била њихова, само што им је од ње давао колико је хтео. Јео је мислећи на њих. Давао им се целим бићем и осећао како га тежином Озрена притискује неки невидљиви терет.

— Ах!.. — мислио је, — зашто су били приморани да иду из куће? Довољно би им било да узму нов дућан и да остану овде, а не да ме под старост лишавају деце!.. — Да није био поносит, да се није бојао да ће га погрешно разумети, устао би одмах са стола и отишао њиховој кући. Узео би их за руке и довео их овде, да их поново загреје дах старога огњишта и да им предвече зацврчи мирољубиво попац. Како би то било лепо! У њихову присуству бежао би од стварности живота и проводио дане у сну, као што пијанац опијума бежи од тегиба земаљских. Изменио би се. Навикнуо би своје гвоздено лице да се насмеје; умекшао би глас; показао би им своје оседеле косе, које су побелеле од борбама у животу, и замолио би их да му пружи мирно крај старости и смрт која подсећа на сан.

— Одвели су их!.. Зашто?..

У томе тренутку изиђе му пред очи оно кобно вече, и синовљеве речи, уједињене све у једну мисао, прострујаше му телом као нож кад пара. Он баца кашику, ухвати се за главу и упита се јаучући и гласно:

— Ах, и ти још живиш?!..

Осетио је како му око прстију обвија некакав челичан обруч, који је нека невидљива сила стезала необичном снагом. Пред њим се протезала школска балшта, високе ограде и дрвеће покривено снегом, који је из далека личио на покривач од паму-

ка. Негде, на улици, разлегала се вика деце која су су грудвала југовим снегом, и њихови раздрагани гласови подсећали су га на оно што је изгубио. Јаблани су дрхтали под зимом, и ветар проносио крај прозора залеђено иње што се откидало са њихових грана. У ваздуху грактало је гладно јато тица које је било тужно као и он, а бледило његова лица носило је боју снега под којим је занемео цео крај.

Осећао је да ће умрети, и у томе тренутку живео је у вртоглавици садашњости и прошлости. Поједини догађаји излазили су му пред очи невероватном брзином. Чинило му се да му је сва душа била прикуцана за кућу у којој су била одвојена његова деца, а у истом тренутку паде му на ум како је једном истерао хата у највећем трку уз Преваљца. Однекуд као да писнуше свирале, и појави се шљивар у коме је провео толико часова детињства. По њему се таласа закржљали цвет беле раде и опија мирисом, који подсећа на село, на широку природу што влада долином. Стајао је непомичан и мрштио се под боловима, а отворених уста и срца гледао преко сокака, осећајући да му је тамо остатак живота. После га обузео стид. Сетио се свега што је носио на образима и повикао срдито: „Измишљотина!“ — Та је реч одјекнула некако страшно у соби, и он је први пут запазио како је гадна. Нарочито му одвратно забруја у ушима слог „шљо“, у коме је запазио сву јачину израза, па је понављао гадећи се: — „шљотина... измишљотина!“... и зажеле из свег срца да умре!...

А обруч се стезао све јаче; осећао је како се нешто кида у њему, и у тренутку кад је мислио да је све свршено, јурну му крв на уста и попрска прса....

Посрнуо је и ухватио се руком за сто. Крв је текла, квасила бркове и руменила кошуљу. Осмехнуо се болно, осећајући да је то крај свему. Умирао је дајући источену крв из срца онима које је волео. Пред њим су ишчезавали предмети. Чинило му се да се предњи део куће диже полагану у вис.

Сам је у соби, али су крај врата стајали сви, и он је гледао свако лице осмехом на који није био навикнут, пошто му је срце било ново за таква узбуђења. Сви су били ту и гледали са страхом. Хтео са свима боловима. Гледао је у њих, показујући им им је довикнути да се не боје, да их воли и да је решио да им то искаже у овом тренутку праштања са свима боловима. Гледао је у њих, показујући им страшно своје беоњаче, дршћући од помисли да ће умрети и неће моћи да им каже шта осећа. Био је страшан, узвишен, крвав. Хтео је све примити у своја наручја и, одуширући се о то да не падне, испружио је руку њима. У томе покрету, у тој немоћној и дрхтавој руци, био је самртнички очај, чежња и љубав. Окрвављене усне дрхтале су под болом, а под шиштањем у прсима јурнуо поново пурпур на уста. Хтео је да им говори, да их благослови, да им опрости и да их замоли да се врате под стари кров, па да ту умру, гледајући смрти у лице као он. Занет осећањем неисказане љубави, он прикупи остатак снаге и хтеде да им се приближи. У томе тренутку учинило му се да се кућа диже нагло у вис, те паде на леђа, стиснутих песница и отворених очију као ратник.....

Не може се замислити већа казна за нас. Било нам је јасно да је дед пресвиснуо од бола, и нама се наметао живот без мира, без старе среће и спокојства. То је убило мог оца, који је увиђао да је жртвовао синовље дужности злим језицима паланке. Задруга се распрштала; њен распад био је обележен једним гробом чији је мрак падао на његову душу, те је ишао дворнштем без капе, не марећи за хладноћу. Из куће допирао је гласан плач и показивао му да се догодило нешто ужасно. Дворнштем се провлачио танак траг крви који је лопои из дединих уста, док су га преносили у горњу кућу. Чинило му се да су то убили њега самога и да румене капи на снегу имају боју његове крви. „Зашто нису склонили ово?“ питао се он и обилазио

далеко око те белеге смрти, а поглед му бежао преко кровова кућа, више јаблана и Озрена, губио се у недоглед, тражећи помоћи ма од куда. Сузе су га гушиле; ветар се играо безбрижно његовом прогрушаном косом, а на његов очај одговарао је из куће јаук жена и деце. Тај плач, вечити пратилац смрти и ужаса, ледио је мисли и сводио их само на једну: да је убио свог оца.

Те ноћи нико га није могао нагнати да уђе у кућу и да се одмори. Стајао сам на прагу и уплашено гледао у његово избезумљено лице. Ноћ је била хладна и сува. Више нас кретао се одређеним путевима вечити путник, месец. Под његовом светлошћу, која се одбијала од белине снега, беласала се варошица и осветљени прозори бацили чудну, бледу светлост. Кроз тишину, и под ведрим небом, назирала се необична прилика Ртња у којој је била нечега прозрачног. Свуда је владао покој сем у нашим душама. Горе, у великој соби, лежао је мирно дед, а више његове главе читао је свештеник уљкајућим гласом јеванђеље, и са далеких црногорских кућа, на крају варошице, допирало промукло лајање паса.

После је свештеник отишао. Кућа је сва миришала тамњаном, сувим босиљком и тешким задахом воштаних свећа. Привукао сам се вратима од собе и гледао...

Лежи дед на дугачком столу на средини одаје. Светлуца се и дрхти под свећама златом окована икона светог Николе и змири под провидним црним велом велико зидно огледало. Трепере сенке под многоструком светлошћу, лете више дедине главе и милују му лице као лептири. Застирке на поду угажене, блатњаве и покапане воском; одаја преобразена загушљивим дахом смрти; под димом тамњана измењене све ствари, те чаме шаренице на зидовима, а кроз отшкринуте завесе на прозорима види се бела зимска ноћ.

Лежи дед на столу. Издужено тело изгледа много веће. Глава је окренута у страну као одупи-

рући се, а крајевима усана цури густа крв и чисти га свих болова. Обрве су му ступшене, бора на повијама одскочила на челу, очи склопљене пркосно и брада истурена изазивачки у напред. Рибић гнева на образима укочио се под последњим грчем смрти, а срдити израз на лицу показује да је паорвући се.

Лежи дед непомично. Густе бркови, дебели као повесмо, скривају уста и румене се под крвљу. Руке су му склопљене на прсима, а на црном оделу пресјајкује некако усамљено златан ланац и блиста се венчана бурма на руци. Шубара му је забачена на теме, те му се указује широко чело, избраздано борама, кроз које као да још струји мисао, а бели му се коса на слепоочницама, као да је и на њу пала зима са Озрена.

Лежи дед и спава дурновитим сном, који ни смрт није могла избрисати. Ја му прилазим на прстима. Поглед ми је прикуцан за његово љутито лице, и затим пада на скрштене руке које познајем тако добро. Нешто ме гони да паднем по њима и да их загрејем својим дахом и сузама, али ми прилази мати и изводи ме тихо из себе.

Изнели смо га сутрадан из куће и у дворишту отворили сандук ради последњег опроштаја. Орах је пуцкао тужно оголелим гранама; јаблани су се нагињали над кућом, клањали се врховима и надносили своје дрхтаве прилике; залеђени поток, занемео под зимом, засењивао је очи под бледим зимским сунцем, а на пољани под Озреном, изложеној ветровима и зимском урликању курјака, очекивала га дубока топла рака којој ће можда поверити своје болове.

Пред нама се указа последњи пут његово чудно лице. Пред тим човеком који нас је водио кроз живот и волео на свој необичан начин; пред тим лицем чију је покретљивост следио дах смрти и угашио му очи испод накострешених обрва, задрхтали смо последњи пут. Био нам је већи него икад. Чинило нам се да није могуће да је подлегао и он, тако

јак и жилав у животу. Указао нам се онакав какав је у истини био: велики, светао и чист. Мој отац се поведе да падне, и сруши се на колена пред том намрштеном смрћу, а за њим, осећајући исто што и он, попадасмо сви земљи и клечећи, прекрштених руку на прсима, затражисмо опроштај...

XVII

Често пута, у часовима потпуне душевне кло- нулости, питам се: зашто писати? Зашто уносити у ове редове испрекидани дах самртника и дрхтаве потезе грозничаве руке? Чему служе ови напори и последње искре живота у мраку који ми окружује видик? Откуда у другим ноћима без сна и одмора бујан полет мисли, које гоне на рад без предака? Откуда толико жилавости духу који је појела болест? Нашто тај богати душевни живот, нашто уобразиља која неумољиво износи преда ме све што је прошло, и што ме преко воље враћа животу?

О, како би хтео да заспим, па да у мени изумру сва осећања, да нестане садашњости, да у мраку ишчезне прошлост. Кратак немиран сан, од три или четири часа на ноћ, доноси ми само обновљене болове. Ја се будим свакога јутра осећајући у души смрт. Мој очајнички поглед пређе уморно преко зидова и кроз прозор силази на море, чија дрхтава површина пресјајкује под сунцем. Дугачак ред борова и смрча купа своје сенке на таласима, и мени се чини да је све тужно под децембарским сунцем, које не може загрејати душу. И мистрал, стари познаник из Додеових прича, обухвата крај својим крилима, уносећи у њега очајање природе под зимом. Снег, који је пре неколико дана био пао по околним висовима, ишчезао је као обмана. Сада се на одгрнутим врховима планина боље разазнају стене и стара утврђења, где је Наполеон отпочео стицати славу. Са снегом ишчезла је туга за родним крајем и настала потпуна равнодушност према свему. Зима ће се удаљити, и за њом ће доћи пролеће, стари крвник и вечити гробар болесника.

Свакога јутра, за време док су прозори и врата отворени ради чишћења, до мене допре увек једна иста песма. Чудан је тај глас што се на крилима туге проноси ходником. Сестра, која врши распремање одаје, застане и озлушкује отворених уста. До нас долази крајња утученост коју појачава песма, и под њеним крилатим звуком овлада као чаролијом највећа тишина. У овом свету бивших људи толико се цени и поштује сваки израз бола. Нико боље од нас не може осетити какав јаук за животом, који свакога дана напушта овај кров. Ми знамо да сачињавамо засебан свет. Друштво нас је оградиле високим зидом, и у ову болницу коју тај не изиђе: зид је и сувише висок, а снаге малене.

Па и тај несрећник, који пева о срећном добру трешања, зна да је осуђен и да неће изићи. Ово је кућа смрти, и свакако зато се његов глас проноси као ветрић који у себи носи све ужасе разбојишта. Ми га слушамо; његов глас без среће у звуку наилази на толико одзива у нашим душама, и пратимо га кроз доба кад је сањајући пролазио кроз пролеће живота, које му је оставило дубоку рану.

Дубока, отворена рана! Сви је овде у болници имају! Ово је место нарочито припремљено за оне које је израњао живот! Овде се умире под чари мелодије, под чежњом за својима који су тако тако далеко. Ни на једном месту нема толико сакупљених несрећника. Свакога јутра звоно оглаши одлазак понекога од нас, подсећајући на место у коме се налазимо, а после би ходником одјекнуо јаук каквог новог друга у патњи. Овде смо сви измењани: има ту жртава старости, беде незахвалности, рата и нас, странаца, које је војна отерала у свет. Највише има жртава рада међу које сам залао и сам.

Не жалим на то, али сам растужен до срца што се мојим претучаним ногама и прсима истрошеним у збијеном ваздуху, под морском површином, насмејаше људи који имају толико презрења за телесни рад. То племићско подметање раду не постоји.

нигде сем у нас, и ја сам због тога плакао толико пута крвавим сузама, кад бих се увече вратио кући.

Могоа сам се спасти да сам хтео и да се нисам дао носити случајношћу живота. Био сам баџан на све стране, али сам увек налазио на пружену грану спасења коју ми је пружао рад. Лутао сам светом и нудио у најам своје ожуљене руке. Дајући њих ја сам се давао сав; служећи се њима, ја сам у рад уносио све очајање душе; ожиљци на њима били су храна мојим јадима, па сам се окрвављених руку смејао животу и чикао га. Често пута је мој груд био попрскан пурпуром тако светлим, да би ми на њему завидео какав плашљивац. Рад ме је привезао за постељу и стеже ме узловима који се забијају у месо. Ја патим и пишем ове редове за оне, који као и ја носе на лицу исписану историју свога живота.

Да сам био срећан, можда бих данас носио исцељену душу. Ја сам у своме детињству нагомилавао бол и не знајући, па кад је прошла прва ватра младости, и кад ме са њом напустио површан дух и небрижност, он је букнуо и обујмио ме свега. Ја сам толико упознао људе да не верујем у њих и њихово пријатељство. Они су ме осудили да будем сам, али, на несрећу, и сувише сам доцкан сазнао да је пут усамљености најбољи у животу. Ја сам ушао у друштво носећи пролеће у прсима, и, јурећи кроз живот, сејао сам на све стране његов дах. Данас видим себе у зимским данима, и питам се кад пре прође пролеће, лето и јесен.

Нема ту много моје грешке. Има необјашњиве оскудице присебности. Недостајао ми је такође општар поглед који пробија кроз тежак вео живота.

У времену кад је требало васпитавати себе и навикавати се у владању собом, ја сам патио. У то доба излазила ми је свакога дана боња појава мог оца. Његови црни наочари изражавали су величину страдања; штап му је одјекивао страшно по опустелој калдрми у дворишту, а намучено лице, избраздано борама пре времена, и бели бркови

који су у нeredу падали на сасушене образе, давали су његовој погуреној појави нему изразитост страдалника.

Били смо жртвовали себе паланци, која је ликовала, иако јој ништа нисмо учинили. Кућа је ћутала мрачно под сенком ораха и јаблана. Стара живост угасила се: њу је однео фијук ветра онога вечера кад умре дед.

Чудном вољом судбине поново смо се вратили у дом који смо били напустили. Поздравио нас је још једном стари орах и у своју радост уносио весео шум пролећњег лишћа. Жуборио је друкчије потоцић са врела, и својом једноликом причом опомињао на прошлост. Старе познанице, ласте, зацркутале су у широком ходнику велике куће, и њихова песма враћала је један део веселости у ћутљиву зграду, која је трпела под судбином. Озрен је дрхтао под новим напонима снаге: његов витак граб таласао се под ветром као жито, и потсећао на дисање природе, која је великодушно нудила своје радости. А Моравичка долина ослободила се зиме под којом је била суморна и јадолика. Повијање њена растиња под ветром чинило се као израз олакшања пред дуго успаваном делатношћу. Она се смешила радосно, као дете пробуђено иза сна каквим дуго очекиваним поклоном. Кроз модрикасти ваздух ћутао је Ртањ, и његова необична појава, што пара небо, имала је боју егра. Од његова подножја одскачу, као крупни бели цветови, раштркана села, а са голога врха, и циновског стења, силази полагано у долину тамно зеленило. Његова је боја живља, уколико се приближује Моравици, која шеврда долином као кривац и бележи свој пут стогодишњим врбама које милују таласи. Та жива ограда дели долину и њене боје на два дела: затворено зеленило десном обалом, отворено бујно и пуно живота левом, те се намеће мисао да је сва драж тога краја у супротности боја.

Ми смо тада живели не видећи све то. Мислим да ми је то прво пролеће које је прошло незапаже-

но, а после сам их имао толико! Живот нам је био без радости. Чинило нам се да у ноћи шета дво-риштем задихана појава дедина. Покушавали смо да се вратимо старим навикама, али нас свугде пратио један непобусани гроб. Често пута нам се чинило да нека невидљива рука проноси дво-риштем отворени сандук са намрштеним лицем деди-ним. Из полуотворених уста лопила је крв; кроз ваздух се чуо звук заошинута сандука, а црвена течност падала је на кров и крвавила беле кућне зидове.

Отац је био привидно миран, и крио под бла-гим осмејком читаву пустош душе. Били су прошли леви дани, када се у раду тражио заклон од звих болова и брига. Он је ишао кроз живот, носећи за собом сенку смрти, верујући више него икад у по-стојање божанског закона да се сви грехови пла-ћају. Мада се није плашио, ипак му је живот по-стао немогућан, после толико година потпуне вере у себе и убеђења да и у незнању не може никоме учинити зла. Био је растужен. У дно срца сишла му је тежина онога што се не може заборавити и што је појачавала окрвављена сенка дедина. Његов бол није био од овога света; он га је преносио из земаљског света, указивао му на појаву вечности и прижељкивао вечити мир. Његов дотадашњи живот, у који је уносио сву осећајност своје меке душе, ишчезао му је из сећања као чудом, те се окретао са ужасом око себе, осећајући страшну праз-нину на све стране. Недостајало му је снаге да се одупре савести и да увиди како је био слаб да из-мени ток догађаја. После учињена дела, које су бацили себи на леђа он, жена и брат, указивала се будућност без мира његовој растрзаној души. Ни-шта га није могло утешити или окренути мисли на другу страну. Живео је у непоколебљиву уверењу фаталисте да казна мора доћи, и он ју је очекивао... То чекање без наде у спасење, и изгледање чегга што је страшно али заслужено, испуњавало га је пе-одољивом жељом да се једном смири. Каткад му

се чинило да се то, што има да му донесе мир, појављује на крајњим границама маште.

Није поклањао нимало пажње животу. Било је тренутака када се храбрио и покушавао да сврне поглед на другу страну. У тим ретким часовима душевне чврстине, он се усиљавао да се отме утицају слабодушности и да јасно опрта себи дужности које су га очекивале. Имао их је толико! Оне су живеље у породици, у нагомиланим обавезама, које су падале на њега, док је стварао себи тај кулак мира. Дизао је главу, покушавао да се осмехне и да погледа поуздано око себе. То су били часови када се радовао тихој одлучности, која му је била тако позната, и заваравао се том кратком плимом пробуђених осећања. Веровао је да се у њему буди стара снага, да телом струји нови занос живота, и да ће пред тим духовним покретом нестати свих јада.

Све је то било узалудно! Каква ситница, каква узвик или призор, подсећао га је на онога што је натмурено спавао под Озреном. Тада му се сопствена слабост чинила силнијом него икада. Бол би га поново узео у своја наручја и водио га само долинама плача. Обузимало га страшно очајање, које његова тиха природа није знала ни испољити нити савладати, и износило му пакленом истинитошћу поједине тренутке онога зимскога дана дедине смрти.

Његова неумереност у болу и слепо веровање у судбину — где су наше снаге ништавне и да могу изменити унапред предвиђене догађаје — била је јасно изражена на изборану лицу, у говору и равнодушним покретима. То очајање и уверење преносио је и на послове. Дућан се празнио пред навалом мушерија на вересију. Пред каквом молбом, каквом згодно употребљеном речи или указивањем на племенитост његова оца, он је давао не жалећи. Видео је и сам куда то води и био слаб да се одупре. На какву напомену којег од нас, он би махнуо равнодушно руком и рекао:

— Нека га, нека носи!...

А дебео тефтер тих који су носили немилице, дебљао је невероватном брзином, пошто су нам вра-та била отворена сваком. Ту су имали поверења људи који га иначе нису имали нигде; њихова бес-тидност заталасала би и најскривенији део његове душе, те је давао уздишући, затварајући очи пред понором у који је вукао себе и нас. Нама су дола-зили сељаци које до тога доба нисмо никада виде-ли у дућану. Осетила се лака пљачка, па су се са свих страна скупљали људи и остављали година-ма неплаћене рачуне. Видећи себе у вртлогу, слаб да одбије пред каквом измишљеном бедом, отац је давао узбуђено, мада је осећао провалију под но-гама од које га обузимала вртоглавица. Допуштао је да му се односи испед очију оно чему је био жртвовао живот и што му је појело снагу, као да је био обузет лудилом давања. Поводљив за осећа-њима и болешив до слабости, он није могао увидети опасност таквога рада. Прошлост га није научила ничему; он је гледао свет наивно, без размишљања и без стварног разумевања посла и околине. Био је површан и чист као дете, целога века заштитен ја-ком и пркосном појавом свога оца, па је прошао кроз живот не осећајући га, и ушао у старост, из-ненађен тежином борбе и величином дужности.

Сва несрећа била је у томе, што је запао у љу-де који су познавали његове слабости и злоупот-ребљавали их. Негда га поље привлачило себи; пла-ви видик планина и речитост природе испуњавали су га радошћу, и он је свршавао дан мислећи на сутрашњицу, која ће му опет донети задовољства и вере у себе. Дедина смрт довела га је поново у варош, где је наишао на људе које је био забора-вио. Са њима је ишао на партијске зборове, тра-жећи заборава, бежећи од куће, где га је под ора-хом очекивала, као претња, сен дедина.

Једнога дана обрели смо се у празном дућану. Пријатељи су се разишли, јер више нисмо имали шта да им дамо. У орману су ћутале књиге дуж-

ника и чувале у дрним корицама пропалу тековину и доказ неразумљиве великодушности. Празни рафови зјапили су страшно, показујући голе зидове. Кроз велике прозоре допирала је раскошна светлост дана, а сав се дућан сијао, јер су нам све били однели!

Окретали смо се зачуђено око себе. Пред извршеним делом застали смо запрепашћено, и питали се да га није испразнила каква чаролија. Пропаст је била очигледна. Више се нисмо могли заваравати надама. Оно, што нам је пре неколико месеци изгледало још удаљено, било је дошло, и са њим нестаде наивног веровања у поштеће и задану реч. Сви су обилазили око наше радње, само је каткад свраћао понеки од пријатеља, да би задовољио своју радозналост. Дужници су пролазили хитно и окретали главу у страну, носећи на лицу израз запослених људи који немају времена да се баве таквим ситницама.

Тако је било и са малим чиновницима које су премештали из места. Они су пролазили зором поред нашег дућана што је напуштен ћутао у мраку. Одлазили су: сваки од њих односно по један део нашег опстанка и удаљавали се, да у каквом другом месту отпочну исти посао. Ми смо увек били те среће, јер у нашем месту нису службовали људи од вредности, пошто немамо ни суда и средњих школа; нама су долазили они лоши и упростили нам паланку. Тај полуписмени свет доносио нам је дух раздора, неумерену раскош, и зејао мржњу међ људима, распирући партиске борбе.

Чинили смо очајне покушаје да се спасемо, и на све стране сусретали подсмех, отворено одрицање дугова или изговоре пуне неосетљивости. Улоге су се биле измениле, и сада смо ми били ти који смо покушавали да изазовемо племенитост у дужници, па доживљавали призоре од којих смо се стидели. Увиђали смо да немамо снаге да зауставимо несрећу, и оно кобно уверење у судбину прешло је са оца на све нас. Грешка је била учињена: ради-

ли смо посао за који су били потребни људи без много обзира. Требало је имати тврду душу, изићи што пре из плавог видика сањарија, и затражити свежег ваздуха и истинске светлости живота..

Истина, савест је била чиста, у грудима је кучало неокаљано срце, али шта је све то вредело, кад је беда указала на све мане дотадањег живота и истакла истину да се могло живети у границама разумне, људске себичности? Било је пуно начина да се сачува име од сваког прекора, а исто тако и да се одбранимо од пљачкаша. Ми смо доцкан увидели колико је та болећивост била неприродна и неразумљива у данашњем веку капитала. Ми смо у очима тих истих људи, који су нам све однели, изгледали као заостали: нас је Бог био послао на земљу, да би оживео успомене на првобитну доброту.

И ако се било дошло до краја, ипак се продужавало по старом. У томе махнитом срљању било је, поред фатализма, и неке злокобне тврдоглавости да се иде до краја. Било је потраживања која су пред законом имала пуну важност обавеза; њих нико није могао порећи, па ипак је отац у таквим приликама опраштао не само интерес, већ и један део главнице. У награду за то живео је неколико тренутака у пролазном задовољству да је бољи од осталих, јер је затварао очи пред сопственом бедом.

Тако из дана у дан. Разлика у готовини и дуговању била је огромна. Могло нас је спасти само неко чудо или какав пријатељ, који никако да дође! Тим невољама придружили су се и верни пратиоци беде: презрење, изгубљени углед, подсмех људи и најзад, болест. Неко време заваравали смо се да је то код оца због старости, која се приближавала, а после увидели да је то слепило, које је и он, као и његов несрећни друг, поп-Крста, навукао у затвору због буне.

То је био крај, трнов венац свију мука, који је у нама разбуктао мисао да је то овога пута Бог почео ударати по нама, и да нема лека!

XVIII

Тако прође сан детињства и дани када сам лутао пољима, вечито незадовољан собом. Није остало ни трага од необјашњиве чежње да идем до у бескрај. Прошло је било време када се у мени борила дрска, смеона природа дедина и чиста, плашљива душа бабина. Од тога доба живео сам у вечитој бојазни од нечега, па сам упознао страх, који сам дотле тражио на све стране. Некада сам био вођ у свима дечачким предузећима; другови су затварали очи, видећи ме увек првога, а једном сам се попео на цркву коју су оправљали и узјахао крст на кубету!

Али, било је тренутака кад ме је напуштао нагон да трчим за необичним, и мноме владала необјашњива туга и жеља да будем сам. Тада су ми однекуда, као из какве скривене ризнице, излазили пред очи крајеви које нисам никад видео и људи, које сам виђао само у причама крај огњишта.. Удаљио бих се брзо из игре, налазио какав кутак, и ту плакао дуго, дршћући целим телом под неким необјашњивим боловима. Враћао сам се увече кући, тучен и неосетљив за све што ме окружавало. Телом би ми облагодавала потпуна обамрлост и осећао сам потребу да ме ко туче, да ми нанесе бола. Једном сам нагнао сестру да ми уштине прст вратима; она ми је учинила по вољи: кожа је била одрана, крв насела под нокат, али нисам ни гласа пустио.

То би се могло објаснити да сам био болешљив; то код мене није било; ја сам био јак као моји јаблани, на образима носио сам боју дивљих ружа, а прса су својом ширином и тврдим костима подсећала на какву стену. Ја само нисам знао за душевни мир. У мени су се увек борила два крајња осећања. Моје је лице носило увек отисак радости без разлога или туге без повода. Били су врло ретки тренуци када сам знао шта ми је, или када сам био задовољан собом. Растрзала ме готово увек чежња за новим, па је тело било сковитлавано немиром и осећањима које ни данас не могу одредити. После су

дошли догађаји који су ми сагорели душу: од ње су сада остали само црни и жалосни трагови пожара који је у њој све сагорео, те гледам у прошлост кроз сву сласт сна и све разочарење јаве.

Сад је све прошло: нема више лудачке снаге, узнемирености и лутања; прошла је младост, проведена у пијанству осећања и узнемирености духовној; ишчезла је прошлост, када сам у очима носио засећеност живота, на лицу пролеће, на широким раменима необузданост и на прсима топал, широк загрљај за све људе. Песма живота замукла је пред силом угушеним детињством, па ми се чини да ми је душом прошла она иста смрт што ноћу лебди над разбојиштем.

У то жалосно доба раскидања са идеалима и губљења вере у себе, у смисао живота и људе, умирао је преко пута од наше куће, лаганом, страшном смрћу, некада тако силни, Дуче. И за њега су била прошла времена када је живео у необуздану бесу богатства и махните снаге! Његова сен шетала је двориштем као жива прошлост; велика пребледела уста развукла су се разочарано још више; очи су гледале уплашено око себе, а погнута глава истицала ружно његов велики и шиљати нос. Ништа није остало од оне пусте снаге! У коњушници су вршталли хатови и подсећали на срећна времена, када су лудачком снагом прелетали поља и носили у седлу његову широку појаву која се јордамила. Ништа му није остало, ништа! Истањила се она гласина, и на уснама дрхтало преклињање, а висило је на њему испражњено одело, и окретале се око измршавелих листова дугачке лаковане чизме.

Било је беде на све стране: ја сам је видео свугде. Код нас је владала нека тишина, пуна слутње. Велика авлија ћутала је, као да је била покривена дрхтавим велом ноћи кроз коју не пробија сунце. Ветрови су однели ћерамиду са кошера и торова; на оградама иструлеле појанте, те их црвоточни диреци вуку земљи; велика леденица прогутала је

прво свој кров, па затим краву Булку и све последње остатке негдашњег богатства. Кад се у пролеће сјуре воде и полете улицама, леденица се пунила: бујица би почистила у дворишту све што подсећа на прошлост и у нечувеном нeredу носила тој општој гробници. После, кад завлада јулска суша, из нанесеног муља стрчала је у вис зова и нихала се кржљавим гранама као заборављена успомена.

Под коровом, који је ћикао на све стране, трнула је и тонула у земљу припремљена грађа. Ветар је свирао своју песму, носећи разуздано хартију, ишчупану из сандука који се прнели под временом. Некакав продужени јаук проносио се зградама, кад би се разлегла његова хука. Под дукањем, које је пролазило кроз изваљене летве, падао је сасушени леп са зидова и кроз уска врата на тавану излетали облаци прашине. Арлаук ветра замењивао је сада поносито вриштање хатова, моћну рику бикова и детињску блеку јагањаца. Нема више љутите вике дедине и смеха сељака; не чује се више клопот ветрењаче, захуктано пиштање круњаче и лупа сикире на дрвљанику, а скрхале су се под временом стреје за сушење кожа и магазе за вуну. Лети се ширином дворишта распу мреже паука, ти сигурни знаци запуштености и беде, и нема више распротртих шареница са опраним житом на Градашници, која му је давала боју злата. У подруму ћутале су испражњене бачве, као да су у својим дугама сасредиле страховни мир куће, а више њих, обешене о дугачке мотке, једене мољцима и прашином која говори о прошлости, леже старе хаљине, иструлеле чизме и крива турска сабља, коју је дед носио на Шуматовцу.

Једнога дана појавио се на вратима дућанским црвени печат и, прибавши се сатански, церекао се, славећи победу злог. Дошли су људи из суда и са каменим изразом на лицу ударили широк завој од белог платна на црно обојена врата, а на крајевима стајали су печати, који су жигосали последњу страну у животу једнога дома.

Отац је већ био слеп. Ухватио сам га за руку и водио га полагаано кући, пошто нас је само срамота везивала за ово место. Његова рука дрхтала је у мојој, а испод црних наочари сливале се сузе. Прошли смо ћутећи и малаксало поред опустела парка; наше оборене главе додиривале су се у ходу; хладан јесењи ветар гресао је оголене гране у дрвећу, а покоји лист откидао се и, заошинут ветром, поздрављао наш пролазак. Отац је плакао и прибијао се уз мене, тражећи ослонаца и помоћи. Пред нама се црнели предели као опустошени огромним пожаром; пред доласком зиме бежале су у свет тиге селице и тражиле топлију грудуду, а ми смо остајали сами, без мира, без помоћи.

Отац је ћутао. С времена на време његова рука стискала је моју грчевито, као да се хтео уверити у моје присуство. Његова погурена прилика, бели бркови и дуга проређена коса; изнурено лице, које је имало тамну земљану боју; његове угашене очи, помрачене и сакривене црним наочарима, затим његов неми бол без уздаха, без јаука и хришћанско уверење у божанску правду, све то је подсећало величином бола на прогнана краља и доводило ме у крајње очајање.

Ветрић се играо крај пута сасушеном травом и опалим лишћем. Та безбрижност природе, ћутање крајева који су се купали под косим зрацима сунца и самртничка живост околине која се спремала на одмор и одавала страх пред зимом, све је то падало на душу као мора, те сам гледао преда се очима заслепљеним од суза.

Тако, клецајући, остављали смо чаршију, којој више нисмо припадали. За нама се чуо жагор варошице, чију је радиност пробудила јесен. Ми смо је напуштали оборених глава, а за нама се вукла срамота. Тако опљачкани, лишени личности, ми смо се враћали кући. Пут који се беласао испред нас водио је право гробљу, и губио се у планинама што крију видик. Како смо обојица пожелели да продужимо право њиме, и да се зауставимо на ме-

сту чији улазак чува смрт искежених вилица! Знао сам да је то немогућно, да треба патити и даље, па сам посртао по друму. Осећао сам неки страشان терет на раменима; бол ми је гурао главу унапред, и ја сам се окретао чаршији, показивао јој своје сузама обливано лице, и стиснутих песница зарипао се да је нећу заборавити.

Од тога дана настало је лагано умирање мога оца. Смрт је била ту: црни наочари показивали су на њену страхоту и присуство. Снажна рамена повијала су се под теретом незаслужених јада. Мрак у очима, кајање у души, пустош у срцу и други дани без светлости и у крајњој оскудици, ето то је била награда за један чист живот! И тако по вас дан на столици, држећи у руци штап, којим се бранио од мрака што га окружавао, он је ћутећи проводио дане без роптања и гласног јаука.

Једнога дана ударио је главом о зид и ушао у двориште сав крвав. Штап му је дрхтао у руци, и низ лице се сливао топал млаз крви.

Ах, видети крв свога оца! Нема ничега на свету тако свирепог! Једва сам се уздржао, да не јаукнем из гласа. Скупили смо се плачући око њега, готови да паднемо на колена пред величином његова страдања. Он је ћутао и тражио нас руком. Није нас могао видети, али је желео да нас осети. Видели су га звуци наших гласова, и он се приближавао раширених руку и дрхтавим гласом изговарао наша имена као у сну. Гледајући више нас, он је окретао своје измучено лице у правцу одакле су му долазили гласови, који су га радовали као неко бескрајно миловање.

Боже мој, како је патио! Слепило је у њему пробудило толико непознаних и ненаслућених осећања. Светлост је била напустила његову душу, па је живео у бујици тога непознатог, које је у њему будило и снажно развијало неки засебан свет, пун тужних утисака. Тако у вечитом сну бола, који је био без краја и давио га својом тежином, он је проводио дане у мраку, подбочивши главу обема ру-

кама. Био је као затвореник, и послушнвао живот, који се све више удаљавао у вечиту ноћ. Цео опипљиви свет сводио се на чуло слуха, које му је доносило кроз таму одјек свега што га окружавало, и у чему је распознавао и најмањи дрхтај.

Тако напуштен, заборављен, осрамоћен од људи које је толико волео и давао им добар део свога детињског срца, он је жалио на своју неразумљивост и прекоревало себе, што у својој великодушности није мислио на нас. Како је брзо нестало пријатеља! Нигде једнога од оних које је толико пута насмејао својом наивном шалом и разнежио механичким звуком гласа! Нигде ни од корова старих другова из буне и партијских пријатеља! Разбегли се сви пред страховитом црним његових наочари, пред побелелом главом, оронутим стасом и лицем на коме је носио своја страдања. Из мрака, који га окружавао, није допирао ниједан глас пријатеља и познаника из срећног доба. Нигде једнога од рођака којима је широка дедина рука давала не жалети; нигде једнога од оних које је увек очекивала постављена трпеза и отворена врата; нигде ни у сну да се појаве они којима је толико жртвовао снаге, богатства и живота. Остарео, ослепео и осиромашен, оседео под срамотом, растрзан боловима који су га полако убијали, он је доцкан увидео да је тежиште свега било у нама. Тек тада је упознао живот, кроз који је пролазио без сметње, идући широко искрченим путем, пробијеним снажном руком дедином.

Увиђао је све то. Није било бола који је толико велики, нем, без горчине. Патио је нишући тихо главом, заборављајући све неправде и кроз истањени звук гласа опраштао свима. Примао је све на себе, и преко пребледелих усана није прешао ниједан прекор. Грешке других, неправде и подсмехе, бацио је у мрак који му је падао на очи. Веровао је да пати зато што је заслужио, и молио се кришом да му Господ уштеди даљу срамоту, и да својом милошћу прекрати патње.

XIX

Често пута, кад би се мати удаљила, и кад бисмо остали у кући отац и ја, он ме питао знам ли је ли одлучена продаја нашег имања. То га је мучило свакога дана; он је волео своју земљу страсном и непоколебљивом љубављу сељака, па је идући њеним узораним браздама сејао радост своје душе. Њему, сањалу, она је представљала нешто једино истинито у животу; она му је одговарала истом љубављу и износила засењеним очима ширину која се повијала и таласала под ветром, дајући одједном све боје које су јој изникле у недрима.

Ма да сам знао у који ће се дан извршити продаја, ја сам му одговарао да нисам ништа о томе чуо у чаршији. Знао сам да би га то убило, и чинио сам све што је било могуће да сакријем од њега страшну истину. Продаја се имала извршити у кавани крај чесме, на груб, варварски начин уз лупу добоша. Мени се чинило да већ гледам како ће се то обавити. Под ишчекивањем тога што је доносило оцу несумњиву смрт и нама беду, изгледало ми је да носим у ушима сухо, кратко лупање добоша и грубу вику:

— Први... други пут!.. Да ли ко више?...

О, шта бих им ја све могао дати, само да отклоним од дрхтавих усана очиних ту последњу чашу грчи! Дао бих им младост, тек отпочети живот; дао бих им сву крв, последњу мисао у часу смрти; дао бих да ме спале на пијаци крај школе и да пепео оставе ћуди северца; продао бих себе, дао бих им вољу, слободну мисао; пристао бих да робујем до века, да ме окују са ланцима у пећини на Озрену, само да се смилују, да поклоне моме оцу још неколико месеци живота.

Тога страшнога дана мати побеже од куће, да би могла мирно плакати у суседству, и нас двојица остадосмо сами. Требало је изићи у варош са њим, и у кавани прочитати му новине. Да бих то избегао, рекох да сам болестан и да га не могу водити.

Он је лежао на постељи, отворених очију, које су мртво гледале у таваницу и нешто шапутао.

— Зашто си данас тако рђав?... — рече он изненадно и окрете главу у правцу одакле му је долазило моје јечање.

— Зашто оче?...

— Што нећеш да ми учиниш последњу услугу?...

— Како последњу?...

— Последњу. Ја осећам шта ће бити. Снιο сам ноћас како ме сељаци из Ресника одагнаше батинама са њиве у Меднику. Хоћу да изиђем још једном, да прођем крај чесме, да додирнем још једном затворена врата на дућану и да умрем!...

— Ох, оче!...

— Јест, да умрем, да се смирим једном! — рече он и устаде са постеље. — Ти нећеш са мном; идем сам! — додаде и испружи руке преда се. — Идем сам!... загрцну се кроз сузе, које су се сливале низ боре на образима.

Ухвати га за руку, и пођосмо у чаршију. На земљу је падао један од ледених и чудних зимских дана, кад у ваздуху завлада необјашњива тишина у којој има нечега тајанственог. Ветрови су се стишали, ваздух се одмарао после синоћне олује, а поглед се пружао белом долином која је блештала под косим зрацима сунчевим. Под дебелим слојем снега занемела је природа, и планине држале спокојно терет на леђима. Њихови усправљени врхови гледали су у небо; протегљасте појаве подсећале су на какву успавану грдосију из преисторијског времена; међу густим буквама, и поред снега, као да се скривала ноћ; у издубљеним јазбинама почивали су сакривени ветрови; у пећинама одмарао се Фијук, а преко врхова дрвећа пролазио је какав залутали талас ваздуха, који се искрао из амбиса, па се проносио тихо и бележио свој пут шумом залеђеног иња, које се откидало са грана и тонуло у белину.

А испод свега тога почива паланка као омртвела. Испод Озрена чуло се кратко кевкање керова

који су гонили зеца. Каткад би се проломио пуцањ, одбијао се о планине и као фијук ужаса проносио се више варошице. То је био једини израз живота у опустелом месту.

Ишли смо припијени један уз другога. Ја сам затварао очи пред зрацима сунца који су се одбијали од снега, а он узалуд упирао поглед кроз црне наочари. Каткад би му се нога оклизнула по утапканом снегу, и тада ме хватао грчевито за мишицу, као дављеник. Ја сам га водио и гледао очајно око себе. Мислио сам како ће ускоро нестати зиме, сјурнеће се низ Озрен отопљени снег и преплавиће долину. Доћи ће нам ласте, оживеће зеленило, набујаће плод на воћкама, али њега неће бити!.. Обузимала ме жеља да се вратимо: бојао сам се да нећу имати довољно снаге да га одведем до кафане, а знао сам да се у крчми крај чесме врши продаја. Били смо дошли до половине пијаце, и ту покушах да га вратим кући.

— Не! — рече он. — Хајдемо право!.. и његова погнута глава паде одлучно на прса.

С времена на време отварала су се врата на крчми, а продирна дупа добоша излазила безбрижно на улицу и одјекивала о зидове касарне крај парка. Хтео сам им довикнути да стану. Био сам готов замолити за милост. Желео сам да се у природи изврши пролом. Молио сам се Богу да расточи планине и да пусти на вољу елементима. Обраћао сам се Озрену и Ртњу, и питао где су им ветрови, где је онај страшни кикот, који ме је у детињству толико плашио. Нигде помоћи. Издала нас је и природа, водила у пропаст, у смрт, зрачећи нам пут белином снега и раскоши сунчаних зракова.

— Њива у Меднику! — зачу се глас, кад смо били према кавани — две хиљаде динара!.. Први, други пут... да ли ко више?.. — и добош проломи ваздух под ниском таваницом.

Отац застаде као поражен. — Њива у Меднику!.. — прошапута он боно, и она му изиђе пред очи. Видео је себе на њој. Сетио се како је прола-

зио густим редовима кукуруза и како га запахњи-вао мирис испуцане, сасушене земље. Пролазио је насмешен, саплићући се о густо вреж бундева. Стас му се губио у зеленилу чије лишће шушти под ветром; свила са клипова миловала му лице, а из далека допирала девојачка песма, треперила у ваздуху као звоно и са околних ливада мирисала нова, још не сасушена отава.

Све бруји и киши незадржаним животом. Пролазећи пољем он га осећа и носи у души. Далеки Ртањ чинио му се као символ вечности и мира у природи која дршће под напоном стварања. Промичу натоварена кола и бесно ричу бикови окрећући се Озрену, који им одговара својим подсмешљивим одјеком; шуми Градашница, чује се клопот и усиљено мумлање воденица; са околних њива допире смех или пригушени кикот девојака, а чује се како пуца клип, те се помамно повијају кукурузи.

— Њива у Меднику!.. — понови немилосрдно глас из каване и опомену га на стварност. Он ништа не рече, али диже руку прсима која су пуцала и паде тешко на земљу, раширених руку у знаку крста.

XX

Четири снажна човека носили су га полагањем кући. Ја сам ишао за њима и, не знајући шта чиним, носио у рукама његову и своју капу. Пут је био широк: утазиле га саонице сељачке што свакога дана доносе дрва у варош. Чинило ми се да идем по углевљу, па сам ишао по високом снегу, крај школске ограде, која ми није допуштала бежати. А оца су носили... Његово одгољено теме, уоквирено белом ретком косом, изгледало је јадно; руке су му висиле низ тело и додиривале утапкани снег; крајеви од капута вукли се за њим и брисали лед, а до мене је допирало његово јачање које се чинило ми се, одбијало о планине, скупљало се у души и тутњало њоме као кошава...

Друмом се отезала дуга поворка саоница, које су носиле лед исечен на језеру под Рипањком,

Из те гомиле допирали су узвици људи који су гонили волове, а негде, при крају њену, певао је безбрижно неки глас и заривао се у срце као нокти. Сусрели смо их; они су скидали капе, видећи ме уплакана и оборене главе, а ја окретао поглед у страну пред тим сажалењем, које је вређало, јер је дошло доцкан. У тој групи људи познадох једнога коме је још дед дао пар волова, и који нам је одрекао дуг као и сви остали. Он је гледао сажалељиво у оца, и ја осетих жељу да га шчепам за грло.

Положили смо га на постељу, коју је зрачила златом окована икона Светога Николе и кадио мирис сувога босиљка. Лежао је миран, као да је заспао. Дрхтали су му само очни капци, али на лицу није више било отиска бола. Дисао је једва чујно, и каткад му се из груди отрзао отегнути звук, тако нејак и слаб, као да је долазио из неке велике даљине. Било је у томе невољном узвику нечега што је ледило душу. Изгледало је да се чује позив у помоћ, или јаук који долази из каквог понора што плаши мраком.

— Убили су те!.. — понављао сам, и тај ми уздах обузимао душу и сушио грло. Гледао сам укочено у његов орловски профил и замршене бркове, који су у нeredу падали на образе, жуте као смиљ. Убили су га, мада је целога века знао само за љубав. Ту је лежао растргнут тим истим људима које је волео. Њих нису могле дирнути његове уташене очи, одбегло здравље и прерана смрт. Мада су били богати и трговали са нашом кућом педесет година, они му нису хтели поклонити још који месец живота, јер им се чинило да је његово умирање бескрајно. Нису му хтели допустити да умре мирно, него му у души злослутно залупао добош као весник смрти. Распели су га жива, и слепа, без милости на његову старост без вида, изнели му име на сокак и проносили га улицама уз лупу добоша. Умирао је од незахвалности, он који се знао заплакати над туђом бедом и чија је дрхтава рука знала само за искрене и топле покрете! Како је живот свиреп!

На те мисли, као да је хтео прекорити ме због малодушности и показати ми да има некога који све види, кажњава, воли и опрашта, он запева у бунилу, затворених очију:

„Тебе, Бога, хвалим!...

Певао је јадни отац над свршеним животом. Смрт му се прикрадала кроз песму, доносећи му васкрсење, крај мука и спасење од немилости људске. У његову гласу јецао је човек — дете, који је у животу чинио грешку да верује у љубав ближњих. Смрт га узимала себи, бацила му на разум вео заборава за све патње и указивала му на вечност, на мир, на светлост за којом је чезнуо. Он је певао носећи на уснама звуке који су га преносили из телесног живота у бескрај, опијајући га сопственим гласом, награђујући његове патње хришћанском песмом стрпљења.

Све је то било чудно, невиђено. Приближио сам се постељи, и као он, кад умре дед, тако и ја падох на колена и обасух његову клонулу руку пољупцима и сузама које су ме гушиле.

У томе тренутку, као по некој вишој поруци, занихаше се јако јаблани и зашусташе као у поздраву. О, шумите, шумите, драги моји јаблани и својим жубором угушите моје јауке! О, зашто немам даха да вас повијем до земље? Хтео бих да будем јак, као цин из прича, па да вас заљуљам из све снаге, да ваше крцање у корену проломи долину и да одјекне њоме као проклетство. Желео бих да ваш страشان фијук заглуши околину, да заошинути врхови направе бесан и претећи круг у ваздуху, па да тако захуктани, дршћући под мојом снагом као под кошавом, збришете све пред собом као озренска бујица, те да ништа не остане од ове пустоши, само орах, само стари орах, да прича о нама!...

Знам да тражим немогућно, али бих да бежим! Молио бих да ми у своме полету пружите највишу грану, и да у једном срдитом и махнитом лету про-

јурим зрак заједно са вама. Можда би ми се чинило, у томе тренутку смрти, да на земљи нестаје патњи и зла, и да се на све предмете и бића спушта плавичаста магла љубави и мира. Тада бих, ваљда, умро срећан...

Не могу више, а толико бих имао писати! Перо ми испада из руку под хладноћом која леди кости и напада на свест. Хтео бих да се не пробудим из сна који ме обузима. Ах, ево Ртња, Озрена! Нишу се јаблани и вришти дедин вранац пред вратима! Чини ми се да чујем звоно са црвоточног звоника! То је ослобођење, васкрс, долазак вечитог живота! Излази ми пред очи отац. Његова бела глава нагиње се нада мном. „Ускрс, сине!“... говори он, и чини ми се да чујем вечност изражену шапатам љубави. Певајмо!... — узвикује он и стеже ме на своје груди, као онога страшнога дана кад последњи пут изиђосмо у чаршију. И ја се дижем; измршавеле руке обавијају се око његова врата; отечене ноге одупиру се о постељу болничку и наслањам главу уз његов образ. Како ми је добро! Тако загрљени, осећајући да смо обојица једно исто биће, дижемо главе небу, те пред очима ишчезава земља обавијена тамом незнања, и наши сливени гласови певају у слатком двопеву вечиту песму паћеника: — Христос Васкрсе!....

У Тулону, на Ускрс 1919.

90-11-11-11

